

ҒОҒУРЖОН СОТИМОВ

БОБУРИЙЗОДАЛАР

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2003

Ушбу рисолада хорижда яратилган тарихий манбаларга таянилган ҳолда Ҳиндистонда Заҳриддин Муҳаммад Бобур томонидан асос солинган бобурийлар салтанати ҳақида, бу салтанатни мустаҳкамлаш ва қудратини янада оширишга ҳисса қўшган бобурий шаҳзода ва маликаларнинг шахсияти, инсоний қиёфаси ҳақида қимматли маълумотлар берилган.

Масъул муҳаррир — **Х. Султонов**

Тақризчи — **Р. Фармонов**, тарих
фанлари доктори, профессор

МУҚАДДИМА

Мовароуннаҳр тарихида ўчмас из қолдирган, Афғонистон ва Ҳиндистон тарихида эса бир неча асрга татигулик бурилиш ясаган, бу мамлакатлар халқларининг маданий, ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида сезиларли ўзгаришларни амалга оширган буюк давлат арбоби, моҳир саркарда, улкан шоир, аллома ва меъмор, хуллас, баркамол инсон — теурий шаҳзода Заҳириддин Муҳаммад Бобур подшоҳи ғозий Ҳиндистонда бобурийлар салтанатига асос солди, бу салтанат тарқоқ мамлакатнинг сиёсий бирлигини таъминлади ва унинг гуллаб-яшнаши учун асрлар оша ижобий таъсир кўрсатди.

Бобуршоҳ ва бобурий шаҳзодаларнинг ҳаёт йўли, уларнинг беқиёс бунёдкорлик ишлари, давлатни бошқаришдаги ислохотлар, қолаверса, инсон сифатидаги қиёфаси унинг ватандошлари қалбида, албатта, катта қизиқиш уйғотади.

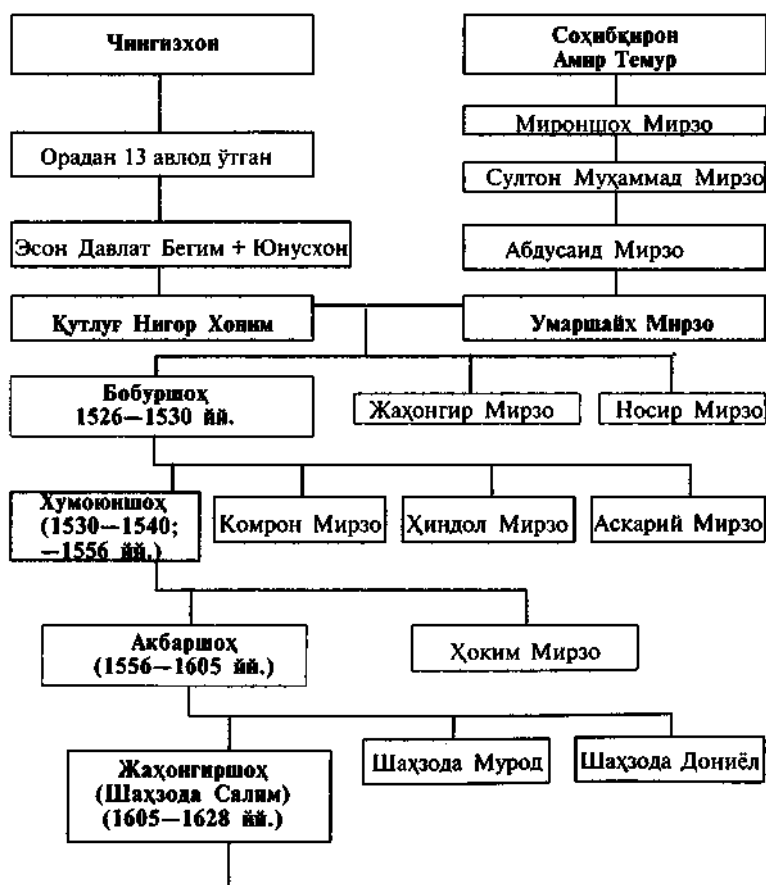
Ҳиндистондек буюк мамлакат тарихида Бобуршоҳ ва унинг авлодлари фаолияти салмоқли ўрин эгаллайди. Бу мамлакатда бобурийлар салтанати ўрнатилгандан буён 480 йилга яқин вақт ўтган бўлса ҳам, тарихчилар ва маҳаллий халқ уларнинг номларини алоҳида эҳтиром билан тилга олади.

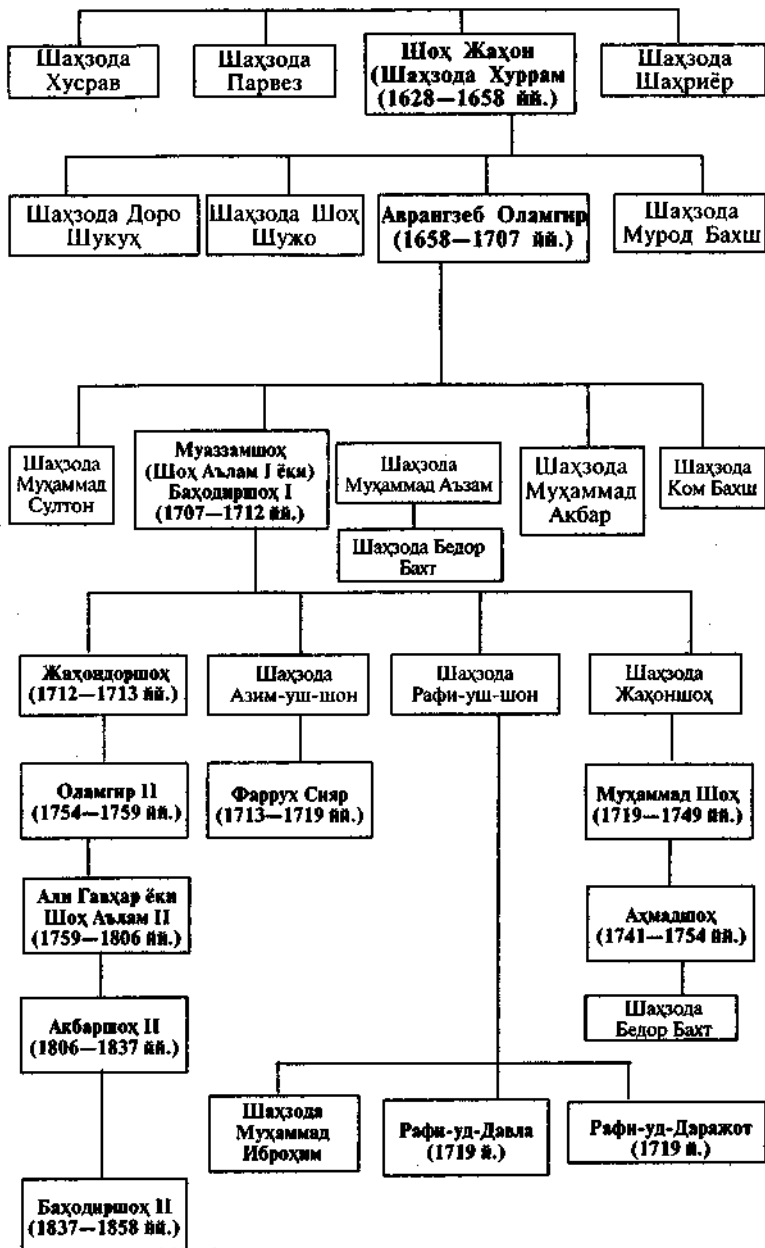
Бобурийлар сулоласи вакиллари ҳақида нафақат шарқ, балки ғарб мамлакатларида, шу жумладан Буюк Британияда ўнлаб илмий-тарихий асарлар яратилган. Бу асарларнинг кўплари бобурий шаҳзодаларнинг замондошлари томонидан яратилган бўлиб, асар муаллифларининг аксарияти ўша даврда бўлиб ўтган воқеаларда ўзлари иштирок этганлар. Бу асарлар Ҳиндистонда уч ярим асрга яқин муддат давомида ҳукмронлик қилган бобурийлар сулоласи ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Биз ушбу рисолада хорижда яратилган тарихий манбаларга таяниб, Ҳиндистонда Бобуршоҳ томонидан асос солинган бобурийлар салтанатини сақлаб қолган, унинг пойдеворини мустаҳкамлаш ва қудратини янада оширишга муносиб ҳисса қўшган бобурий шаҳзодалар ва маликалар-

нинг шахсияти ва инсоний қиёфаси ҳақида айрим мулоҳазаларни ҳурматли китобхонларимиз эътиборига ҳавола қилмоқчимиз. Бу давр бобурийлар давлати ўрнатилган кундан бошлаб то Аврангзеб ҳукмронлигига қадар катта бир даврни камраб олган бўлиб, 180 йиллик тарихни ўз ичига олади ва бобурийлар салтанатининг энг гуллаб-яшнаган ва тараққиёт чўққисига чиққан даври ҳисобланади. Аврангзеб ҳукмронлигидан кейинги давр эса бобурийлар салтанати тарихида сўниш палласи бошланишидан далолат беради ва бу соҳа алоҳида тадқиқотлар ўтказишни тақозо этади.

Бобурий шаҳзодалар шажараси

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳ ҳаётидаги муҳим саналар

- 1504 й. — Бобур Мирзо Кобул тахтини қўлга киритди.
- 1505 й. — Бобур Мирзонинг онаси Қутлуғ Нигор хоним вафот этди.
Бобуршоҳнинг Ҳиндистон сари дастлабки юришлари бошланди.
- 1507 й. — Шайбонийхон Хуросонни босиб олди.
- 1508 й. — Муҳаммад Ҳумоюн таваллуд топди. Бобур Мирзо ўзини «шоҳ» деб эълон қилди.
- 1510 й.
декабр — Хонзода Бегимнинг Шайбонийдан бўлган ўғли Шаҳзода Хуррам туғилди. Шайбоний кўшинлари Исмоилшоҳ лашкари томонидан тор-мор этилди. Шайбоний ўлдирилди.
- 1511 й.
октябр — Бобуршоҳ Самарқандга ғолибона юриш қилди.
- 1512 й. — Бобуршоҳ Самарқандни тарк этишга мажбур бўлди.
- 1516 й. — Шаҳзода Аскарий Мирзо туғилди.
- 1519 й. — Ҳиндистонга иккинчи ва учинчи бор юриш қилинди. Шаҳзода Ҳиндол Мирзо туғилди.
- 1520 й. — Ҳиндистонга тўртинчи бор юриш қилинди.
- 1521 й. — Ҳумоюн Мирзо Бадахшон ҳокими этиб тайинланди.
- 1522 й. — Бобуршоҳ Кандаҳорни қўлга киритди.
- 1524 й. — Шоҳ Исмоил вафот этиб, ўғли Шоҳ Тахмасп Эрон тахтини эгаллади.
- 1525 й. — Бобуршоҳ Ҳиндистоннинг Панжоб вилоятини эгаллади.
- 1526 й. — Понипат қишлоғи яқинидаги биринчи жангда Бобуршоҳ кўшини Деҳли султони Иброҳим Лўдийнинг кўп сонли кўшини устидан ғалаба қозонди.
- 1527 й. — Қанва яқинидаги жангда ражпутлар сардори Рона Санга кўшини тор-мор этилди.
- 1528 й. — Чандирийдаги жангларда Бобуршоҳ яна ғолиб келди.
- 1529 й. — Гагра ёнидаги жангда Иброҳим Лўдийнинг укаси Маҳмуд Лўдий кўшини устидан Бобуршоҳ аскарлари ғалаба қозониб, Бенгал шоҳи Нусратшоҳ билан дўстона алоқалар ўрнатилди.
- 1530 й. — Бобуршоҳ ёруғ оламдан кўз юмди. Деҳли тахтининг тожи ворис Ҳумоюн Мирзога кийдирилди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1483 йилнинг 14 февралда Андижонда, соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг бешинчи авлоди бўлмиш Фарғона мулкининг ҳукмдори Султон Умаршайх Мирзо оиласида дунёга келди. Бобур Мирзонинг онаси Қутлуғ Нигор Хоним Тошкент хони Юнусхон-

нинг қизи бўлиб, у Чингизхоннинг 15-авлоди ҳисобланарди.

Умаршайх Мирзонинг бешта хотинидан уч ўғил ва беш қиз туғилган эди. Қутлуғ Нигор Хонимдан Хонзода Бегим (1478 й.) ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо туғилганлар. Мўғул хотини Фотима Султон Бегимдан Жаҳонгир Мирзо (1485 й.) исмли ўғил, андижонлик хотини Умид Оғачадан Меҳрибону Бегим (1478 й.) исмли қиз, Носир Мирзо (1487 й.) исмли ўғил ва Шаҳрибону бегим (1491 й.) исмли қиз туғилган. Оға Султон Бегим исмли хотинидан Ёдгор Султон Бегим (1494 й.) исмли қиз туғилган ва Султон Маҳдум исмли канизагидан Руқия Султон Бегим (1494 й.) исмли қиз туғилган эди.

Маълумки, Марказий Осиё ва Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган соҳибқирон Амир Темур ва унинг авлодлари, хусусан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзларини Чигатой турклар авлодидан деб ҳисоблайдилар. Урни келганда, даштий мўғулларга нисбатан беписандлик билан қараганлари ҳолда, ушбу ўлкалар тарихида, уларнинг сиёсий ва маданий, маиший ҳамда иқтисодий ҳаётида чуқур из қолдирган буюк ажлодлари ҳақида чуқур ҳурмат ва ғурур билан сўз юритадилар.

БОБУРШОҲ ОИЛАСИ

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Бобуршоҳдан тўртта ўғил қолган: Муҳаммад Ҳумоюн Мирзо, Комрон Мирзо, Ҳиндол Мирзо ва Аскарӣ Мирзо. Кичик ўғиллари Олур (Алвор) Мирзо, Анвар Мирзо, Борбўл Мирзо ва Фаррух Мирзолар ёш болалигидаёқ отасидан аввал вафот этганлар.

Бобуршоҳнинг бир неча қизлари бўлиб, уларнинг баъзилари сарой амалдорларига турмушга узатилган. Улар қуйидагилар:

1. Маъсума Султон Бегим. Унинг онасининг исми ҳам Маъсума Султон Бегим бўлиб, чақалоқлигидаёқ онаси оламдан ўтган ва чақалоқни онасининг исми билан атаганлар. Бу қиз Ҳирот шоҳи Мирзо Ҳусайн Бойқаронинг невараси, Мирзо Бадиуззамоннинг ўғли Муҳаммад Замон Мирзога турмушга чиққан.

2. Гулбадан Бегим. 1522 йилда Кобул яқинида туғилган. 1539 йилда Гулбадан Бегимни Ҳумоюншоҳ саройидаги амалдорлардан бўлган Хўжа Хизирхонга турмушга узатил-

ган ва ундан бир ўғил фарзанд кўриб, унга Саодатёр деб исм қўйилган.

3. Гулранг Бегим. Бобуршоҳнинг Дилдор оғача Бегим билан бўлган никоҳидан 1511—1515 йиллар ўртасида Кобулда дунёга келган биринчи қизи. Ҳумоюншоҳ саройидаги амалдорлардан бўлмиш Нуриддин Муҳаммад Мирзога турмушга чиққан. Уларнинг қизи Салима Султон Бегим бўлиб, дастлаб Ҳумоюншоҳнинг яқин кишиси бўлмиш Байрамхонга, унинг ўлиmidан сўнг Ҳумоюннинг ўғли ва тахт вориси Акбаршоҳга турмушга чиққан.

4. Гулчехра Бегим. Бобуршоҳ ва малика Дилдор оғача Бегимнинг иккинчи фарзанди. 1515—1517 йиллар орасида дунёга келган. Гулранг Бегим, Ҳиндол Мирзо ва Гулбадан Бегим билан бир онадан туғилган. Бобуршоҳнинг тоғаси Аҳмад Мирзонинг ўғли бўлмиш Султон Тўхта Бўғахонга 1530 йилнинг иккинчи ярмида 14 ёшида отаси томонидан куёвга узатилган. 1533 йилда бева қолгач, Ҳумоюншоҳ Балхга юриши олдидан ўзбеклар султони Аббос Султонга узатилган.

5. Гулзор Бегим. (Баъзи манбаларда Шаҳрибону Бегим.) Бобуршоҳнинг малика Гулруҳ Бегим билан бўлган никоҳидан дунёга келган. Шаҳзодалар Комрон Мирзо ва Аскарый Мирзолар билан бир онадан туғилган. Бобуршоҳнинг энг кичик укаси Носир Мирзонинг ўғли Ёдгор Мирзога турмушга чиққан.

6. Фахруннисо. Бобур Мирзонинг биринчи хотини Ойша Султон Бегимдан туғилган ва бир ой ўтмай вафот этган.

Бобуршоҳнинг хотинлари ёки ҳарамдаги канизаклари ҳақида қуйидаги маълумотга эгамиз. Бизга маълумлари қуйидагилар:

1. Ойша Султон Бегим. Бобурнинг тоғаси, Самарқанд султони Султон Аҳмад Мирзонинг қизи. У беш ёшлигидаёқ Бобур Мирзога унаштириб қўйилган эди. Ундан Фахруннисо исмли бир қиз туғилиб, бир ойдан сўнг вафот этган. Бобур Мирзо Тошкентдан чиқиб кетиши пайтида опаси Солиҳа Бегимнинг ташвиқоти билан омадсиз эрдан юз ўтирган.

2. Зайнаб Султон Бегим. Бобур Мирзонинг иккинчи тоғаси, Ҳисор ҳокими Султон Маҳмуд Мирзонинг бешинчи қизи. Унга Бобуршоҳ Кобул тахтини эгаллагандан кейин онаси Қутлуғ Нигор хонимнинг тавсияси билан унга уйланган. Бироқ турмуши яхши бўлмади. Икки-уч йилдан кейин у чечак касалидан вафот этган.

3. Маъсума Султон Бегим. Бобурнинг биринчи хотини Ойша Султон Бегим вафотидан сўнг, Бобуршоҳ уни Хурсонда учратиб қолиб, ўзига турмушга чиқишини сўраган ва Кобулга олиб келиб унга уйланган. Ундан бир қиз туғилиб, у чақалоқлигидаёқ онаси вафот этган ва унга онасининг исмини кўйишган.

4. Моҳим Бегим. Ҳирот шоҳи Хусайн Мирзо (Бойқаро)-нинг қариндошларидан бўлиб, ўз даврининг етук олималаридан бўлган. Кенг билими, ақл-заковати ва донолиги туфайли сарой аъёнлари орасида катта обрў ва иззат-икромга сазовор бўлган. Бобур Мирзо унга 1506 йилда Ҳирот зиёрати пайтида уйланган. 1508 йилда Носириддин Муҳаммад Ҳумоюн Мирзо шу маликадан туғилган. Ундан кейин Борбўл Мирзо, Меҳр Жаҳон Бегим, Эсон Давлат Бегим ва Фаррух Мирзо исмли фарзандлар дунёга келган. Бироқ улар гўдаклигидаёқ дунёдан кўз юмганлар. Шундан кейин Гулбадан Бегим ва Ҳиндол Мирзолар шоҳ Бобурнинг фармониغا биноан 1525 йилда унинг тарбиясига берилганлар.

5. Солиҳа Султон Бегим. Бу малика Дилдор Оғача номи билан танилган бўлиб, шаҳзодалар Абу Носир Муҳаммад (Ҳиндол) Мирзо, Олур (Алвор) Мирзо ҳамда маликалар Гулранг Бегим, Гулчеҳра Бегим ва Гулбадан Бегимлар ҳам ана шу маликадан туғилганлар. А. Бейвериж хонимнинг тахминича, Бобуршоҳнинг ушбу маликага уйланиши «Бобурнома»нинг узилиб қолган даври, яъни 1511—1519 йилларга тўғри келади.

6. Гулруҳ Бегим. Комрон Мирзо, Аскарӣ Мирзо, Шоҳруҳ Мирзо, Аҳмад Мирзо ва Гулзор Бегимлар шу маликадан туғилган.

7. Биби Муборика Бегим. Бобуршоҳ вафотидан сўнг бева қолган, айрим манбаларда Бека Бегим номи билан ҳам юритилади.

«Ҳумоюннома»да Бобуршоҳнинг Ҳиндистонга юриши олдидан (яъни, 1519 йиллар атрофида) Юсуф — зай деб аталган афғон уруғи сардори Маликшоҳ Мансурнинг қизи бўлган Афғон оғачани ўз никоҳига олгани ҳақида сўз юритилади. Ушбу малика ана шу Бека Бегим, яъни Биби Муборика эди. Тарихнавис Ҳофиз Муҳаммаднинг гувоҳлик беришича, Биби Муборика Бобуршоҳнинг энг кенжа ва энг сеvimли маликаси бўлган ва Ҳиндистон сари қилинган юришларида доим ҳамроҳлик ва ҳамдардлик қилган садоқатли малика мана шу Биби Муборика эди. Ҳиндис-

тонга 1529 йилда малика Моҳим Бегим ва Гулбадан Бегимлар билан бирга кўчиб келган эди. Бироқ тақдир унга фарзанд ато қилмади. Бу ҳол, муаллифнинг фикрича, ҳасадгўй кундошларнинг турли дорилар билан унинг пуштини пинҳона қуритиш ва подшоҳ эрининг мижозини сусайтиришга уринишлари натижасидир.

Бироқ малика Биби Муборика Бегим Бобуршоҳдан фарзанд кўрмаган бўлса ҳам, эрига бўлган садоқати ва вафодорлиги туфайли Шершоҳ Сур тазйиқи остида саройдагилар Агра ва Деҳлини ташлаб чиқиб кетаётган аянчли бир пайтда марҳум эрининг васиятини амалга ошириш мақсадида Шершоҳнинг рухсати билан Бобурнинг қабрини Кобулга кўчириб олиб келиб дафн этган. У Акбаршоҳ давригача яшаб иззат-икромда умргузаронлик қилган. Унинг акаси бўлмиш Мир Жалолхон Бобуршоҳнинг Ҳиндистон сари юришларида бирга бўлиб, унга садоқат билан хизмат қилган.

Ҳиндистон тарихида Бобуршоҳ энг диққатга сазовор бўлган шахслардан бири бўлса, Осиё тарихида ўтган ҳукмдорлар орасида энг юқори мавқеда турадиган ҳукмдорлардандир. Ҳиндистонда узоқ муддат яшаб, у ерда Англия қиролчаси Викториянинг сиёсатини рўёбга чиқаришда катта хизмат кўрсатган полковник Ж. Б. Маллесон ўзининг 1894 йилда Оксфордда нашр этилган «*Ҳиндистон ҳукмдорлари. Акбар ва Мўғуллар Империясининг юксалиши*» деб номланган асарида Заҳриддин Муҳаммад Бобур Подшоҳи Ғозий шахсияти ҳақида мулоҳаза юритаркан, унинг Ҳиндистон тарихидан ўрин олган хизматларини қадрлаб, юқорида номи зикр этилган асарини ёзиш арафасидаги ўз кечинмаларини шундай изоҳлайди: «Бобур ўз ёшига нисбатан анчагина бой ҳаёт тажрибасига эга, табиатан саховатли, қўл остидагиларга ғамхўр, оила аъзоларига меҳрибон, дунёқарашини улуғворинсон бўлиб, унинг Ҳиндистонга нисбатан олиб борган сиёсатини «фотиҳ саркарда» иборасидан кўра кенгроқ мазмундаги тавсиф» билан шарҳлаш лозим бўлади». У фикрида давом этиб шундай дейди: «Мен уни қудратли ҳукмдор, моҳир саркор (ташкилотчи) сифатида, шунингдек, биз инглизлар кўп жиҳатларини ўзлаштириб олганимиз — мукамал давлат тизимининг асосчиси сифатида, Ҳиндистонда беш юз йилдан буён давом этиб келаётган парокандалик ва бошбошдоқликка барҳам бериб, ўзаро ғанимлиқ муносабатида бўлган қавмлар ва уларнинг хон ва султонларининг бошини бир жойга қовуштириб муросага келтирган, улар-

нинг можароларини ҳал этишда ҳолисона сиёсат юргизган одил ҳакам сифатида тасаввур қиламан. Мен уни гамхўр оила бошлиғи сифатида, меҳрибон ота сифатида, раият орасига кутку соладиган диний эътиқодлар зиддиятига қарамасдан ўз ақл-фаросати билан иш кўрадиган, ўз фикри ва қарашларида муқим турадиган тadbиркор инсон сифатида кўз олдимда гавдалантириш ниятида бўлдим»¹.

Бобуршоҳ ҳақида хорижда яратилган кўплаб илмий-тарихий асарлар орасида Ҳиндистонда 20 йил яшаб, у ердаги мавжуд кўҳна қўлёмалар асосида Бобуршоҳ ва Ҳумоюншоҳ ҳаёти ва фаолиятини қадам-бақадам ўрганган шотландиялик шарқшунос У. Эрскиннинг «*Темурийлар авлодидан бўлмиш Бобур ва Ҳумоюн ҳукмронлиги давридаги Ҳиндистон тарихи*»² асари ўзининг оригиналлиги билан алоҳида аҳамият касб этади.

Бу асарда Бобуршоҳнинг Мовароуннаҳрдан Ҳиндистонгача бўлган юришидаги кечинмалари батафсил ҳикоя қилинади. Айниқса, Бобуршоҳнинг оддий инсон ва шоҳ сифатидаги қиёфаси ҳафсала билан ёритиб берилади. Муаллиф шарқ тарихнавислари йўлидан боришга интилган, ўтмишда яратилган 200 дан ортиқ қўлёмаларни мутолаа қилган, улардан кўчирмалар келтирган, тарихий манбаларга ҳалоллик ва ҳолисона ёндашган, тарихий воқеалар, далиллар, ҳужжатлар ва ривоятларни чуқур таҳлил қилиб умумлаштира олган беғараз тadbқиқотчидир. У Бобуршоҳ табиатидаги жанговарлик, саховатпешалик, камтарлик, одамийлик, зукколик, зийраклик, нозик дид, яхшиликни қадрлай билиш, тadbиркорлик, узоқни кўра билиш каби ижобий фазилатларни тўла ва муфассал ёрита билган. Инсон табиатидаги бу хислатларни муаллиф кўплаб мисоллар асосида моҳирлик билан ёритиб берган.

Бобур Мирзо ҳали болалигидаёқ отасидан қолган мўъжазгина Фарғона вилоятини бошқаришни ўз зиммасига олган ва бобокалони Соҳибқирон Амир Темурдан қолган пойтахт Самарқанд тахтини эгаллашни кўзлаган ғайратли ва шижоатли саркарда эди. У умр бўйи улуғворликка инти-

---

¹ Malleon G. B. Rulers of India. Akbar and the Rise of the Mughal Empire. 1894, Oxford. p. 6.

² Қаранг: У. Эрскин. Бобур Ҳиндистонда. Т., 1995, Чўлпон нашриёти. Инглизчадан Ф. Сотимов таржимаси. Асл нусхаси William Erskine. History of India under Baber. Karachy, 1974. Ушбу китоб 1854 йилда биринчи бор нашр этилган.

либ яшади ва бунга эришди ҳам. У тахтга чиққан пайтда атроф ўлкалар тахтида тажрибали, маккор султон ва беклар ўтирар эди. Уларнинг кўплари кўп ўтмай ўша даврга хос бўлган балога — сарой фитналарию ғийбат ва ифволар қурбони бўлдилар. Шафқатсиз тақдир шамоллари Бобур Мирзони ҳам узоқ элларга элтиб ташлади. Лекин жисмидаги ғайрат-шижоати ва мустаҳкам иродаси ва Яратганга бўлган садоқати туфайли у ҳаёт бўронларига бардош бериб, улардан устун келди ва ҳаётда ўз мавқеини сақлаб қолдигина эмас, балки отасидан мерос қолган мўъжазгина давлатдан бир неча бор катта ва салобатли улкан салтанат — Ҳиндистондаги буюк бобурийлар салтанатига асос солди.

Ҳали йигирма ёшга етмай туриб тақдирнинг барча исигу совуғини бошдан кечирди. У гоҳ унчалик назарга тушмайдиган шаҳзода қиёфасида, гоҳ улкан салтанат соҳиби бўлган буюк ва қудратли шоҳ сифатида, гоҳ мағлуб сарбоз сифатида, гоҳ ғолиб саркарда сифатида кўз олдимизда намоён бўлади. Лекин ҳар қандай шароитда ҳам ҳаётдан умидворлик, мустаҳкам ирода кучи, яратганга шукроналик туйғуси уни тарк этмади.

Ота юртидан қувилиб, энг яқин ҳамроҳлари билан мусофирликнинг энг оғир кунларини бошдан кечираётганда ҳам, унинг обрўси ва шухрати сўнмади ва минглаб кишиларни ўз ортидан эргаштира билди, уларни порлоқ келажакка ишонтира олди. Бошга тушган оғир кунларда кишиларни ишонтириш ва ўз ортидан эргаштира олиш учун жасур саркарда бўлиш лозимлигини у яхши англади. Шу боис ҳаётининг дастлабки онлариданоқ суворийлик унинг асосий машғулотларидан бўлган эди.

Бироқ Бобурнинг жанговарликка бўлган иштиёқи уни тинчликни таъминлаш масъулиятидан узоқлаштирмаган эди. Ҳарбий ҳаракатлардан тин олган пайтларни у ҳаётининг энг осуда кунлари деб ҳисоблар ва ором оларди. Бундай пайтларда, у одатига кўра, давлатни бошқариш ишини такомиллаштириш билан машғул бўлар ва аркони давлатни мустаҳкамлаш ва раиятнинг турмуш шароитини яхшилаш чораларини изларди. Тарихнависларнинг таърифича, укалари ёхуд ғаразгўй бек ва амалдорлар унга қарши фитна уюштириб исён кўтарганларида ҳам, агар улар айбини тан олиб авф сўрасалар, атрофдаги ҳукмдорлардан фарқли ўлароқ, уларни авф этибгина қолмай, ўртада гина ҳам сақламас эди.

Бобуршоҳ ўрта бўйдан юқорироқ, бакуват жуссали киши бўлиб, жисмоний ҳаракат талаб қиладиган машғулотларни яхши кўрарди. Машқлар натижасида у ўткир мерган ва моҳир қиличбоз бўлиб етишган. Ўз ҳарбий ва жисмоний маҳоратини у кўпинча яккама-якка жангларда намойиш қилган ва ҳамшиша ғолибликка эришган. Айтишларича, у шу даражада бакуват бўлганки, баъзан иккала қўлига икки сарбозни қисиб олиб қалъа деворлари устидан юриб, тўсиқлардан бемалол ҳатлаб ўта олган. Эътиқодига кўра эса сунний мазҳабга мансуб бўлган тақводор ва художўй мусулмон бўлган бўлса-да, унинг табиатида диний фанатизм сезилмас эди. Эришган муваффақиятларини ҳам, омадсизликларини ҳам Яратганнинг марҳаматидан деб билар ва бунга шукур келтирар эди.

Инсон сифатида у итоатгўй ўғил, садоқатли эр, ғамхўр ота ва самимий дўст эди. Атрофдагилар, хоҳ қариндошлари бўлсин, хоҳ ҳамроҳлари бўлсин, унга энг ишончли таянч деб қарар эдилар.

Ўзалликка интилиш ва уни қадрлаш Бобуршоҳнинг табиатига хос хислатлардан бўлиб, меъморий обидалар ва боғ-роғлар яратиш унинг сеvimли машғулотларидан бўлган. Дарахтлар ва гулларнинг энг яхши намуналарини бошқа ўлкалардан олиб келиб боғлар яратар ва боғ сайридан ниҳоятда лаззатланар эди. У яратган обидаларнинг айримлари ҳали-ҳануз Ҳиндистонда қад кўтариб туради. Шоир сифатидаги унинг яратган ғазаллари ва «Бобурнома» деб аталмиш қомусий асари ўрта асрлар тарихини ўрганишда энг ноёб ва ҳаққоний манба сифатида ҳали-ҳануз қизиқиш билан ўқилади.

ҲУМОЮНШОҲ

Ҳумоюншоҳ ҳаётидаги муҳим саналар

- 1530 й. — Бобуршоҳ вафот этди ва Ҳумоюн Мирзо Ҳиндистон тахтини эгаллади.
- 1535 й. — Ҳумоюншоҳ Баҳодиршоҳни енгиб Манду ва Чампанир қалъаларини забт этди.
- 1537 й. — Ҳумоюн Чунор қалъасини забт этди.
- 1538 й. — Ҳумоюн Бенгал вилоятини қўлга киритди.
- 1539 й. — Кауза ёнидаги жангда Шершоҳ Сурнинг қўли баланд келиб, Ҳумоюн устидан ғалаба қозонди ва ўзини шоҳ деб эълон қилди.
- 1540 й. — Қанауж ёнидаги жангда Ҳумоюн ютқизди ва Шершоҳ Дехли ва Аграни эгаллади. Ҳумоюн қувғин қилинди.

- 1541 й. — Август ойида Ҳумоюн Ҳамидабону Бегимга уйланди.
- 1542 й. — Октябр ойида шаҳзода Акбар дунёга келди. Ҳумоюн Эронга жўнаб кетди.
- 1543 й. — Аскаррий Мирзо гўдак Акбарни ўзи билан бирга олиб қолди.
- 1545 й. — Шершоҳ Сур вафот этди. Ҳумоюн Кобул ва Кандаҳорни забт этди. Ўғли Акбарни ҳам ўз ҳузурига олди.
- 1546 й. — Комрон Мирзо Кобулни эгаллаб олди. Акбар ҳам унинг ихтиёрида қолди.
- 1547 й. — Ҳумоюн яна Кобулни ва Акбарни қайтариб олди.
- 1550 й. — Комрон Мирзо яна Кобулни босиб олди, Ҳумоюн ниҳоят яна қайтадан Кобулни қўлга киритиб, Аскаррий Мирзони ҳибсга олиб, сургун қилди.
- 1551 й. — Ҳиндол Мирзо вафот этди.
- 1552 й. — Акбар Мирзо Ғазнага ҳоким этиб тайинланди.
- 1553 й. — Комрон Мирзо ҳибсга олиниб кўзига мил тортилди ва ҳаж сафарига жўнаб кетди.
- 1554 й. — Ҳумоюннинг кичик ўғли Ҳоким Мирзо туғилди. Ҳумоюн Ҳиндистон сари юриш бошлади.
- 1555 й. — Ҳиндистонда бобурийлар ҳокимияти қайта тикланди. Акбар Мирзо Панжоб вилояти ҳокими этиб тайинланди. Унга Байрамхон оталиқ этиб тайинланди.
- 1556 й. — Ҳумоюншоҳ вафот этди. Акбар Мирзо Қалъаи Навда бобурийлар салтанати ҳукмдори деб эълон қилинди.

Муҳаммад Ҳумоюн (бахтли, омадли) Мирзо Бобуршоҳнинг тўнғич ўғли бўлиб, «Акбарнома»да айтилишича, у 1508 йилнинг 5 апрелида Кобулда туғилган. Унинг онаси Моҳим Бегим Ҳирот султони Ҳусайн Мирзо (Бойқаро)нинг қариндошларидан эди.

Ҳумоюн болалигиданоқ туркий, арабий ва форсий тилларни яхши ўрганган ва бу тилларда бемалол ёза олар эди, география, математика, фалсафа, астрономия ва астрология фанларини мукаммал билар ва ислом назариясига жуда қизиқар эди.

У жуда итоаткор ўғил бўлиб, отасининг ўғит ва насиҳатларига диққат билан қулоқ солар ва уларга садоқат билан итоат қилар эди. Хотинлари, фарзандлари ва қариндошларига чуқур самимият ва юмшоқ кўнгиллилик билан муомала қилар эди.

Ёшлигиданоқ отаси Бобуршоҳ ёнида юриб унинг давлатни бошқариш услуби ва қўл остидаги амир ва бекларга, олиму уламоларга, оддий фуқарога ва, шунингдек, гуноҳкорларга қилган муомаласини яхши ўрганиб олгани учун отаси уни 20 ёшидаёқ Бадахшон ҳукмдори этиб тайинла-

ди. Хон сифатида ҳам у қўл остидаги амир ва бекларга нисбатан хушмуомалада бўлар, уларнинг барча қувонч ва ташвишларини биргаликда баҳам кўрар ва ўзига мурожаат қилган кишиларга самимият ва беғаразлик билан муомала қилар эди.

Диний эътиқодига кўра, у жуда тақводор мусулмон бўлса ҳам, эътиқодида диний фанатизм сезилмас эди, отаси сунний, онаси шиа маҳзабига мансуб бўлгани учунми, диний мазҳабларга бефарқ қарар эди. Унинг хотини Ҳамидабону Бегим ҳам, ўзининг бош вазири Байрамхон ҳам шиа мазҳабидаги кишилар эдилар.

Саройдаги олиму уламоларга диний эътиқоди ва иркидан қатъи назар, катта ғамхўрлик билан қарар эди. Шунинг учун ҳам унинг ҳукмдорлиги даврида мамлакатда илм-фан ва маданият сезиларли даражада ривожланди. Пойтахтда «Дин — Паноҳ» деб аталган илм-фан марказининг қурдирилиши бунинг ёрқин намунаси дир.

Ҳумоюн жисмонан қадди-қомати келишган, бақувват ва оғир меҳнатга чидамли йигит эди. Жасур ва қобилиятли жангчи бўлганидан жангдаги барча қутилимаган қийинчиликларга мардона бардош берар эди.

Понипат жангидан бир оз аввал отаси уни Ҳисор — Феруз вилояти хони Ҳамидхонни бўйсундириш учун юборган эди. У бу ишни муваффақият билан уддалаб қайтди, ўшанда Ҳисор — Феруз вилояти унга отаси Бобуршоҳ томонидан инъом этилган эди.

Понипат ва Қанва ёнидаги жангларда фаол қатнашган ва кейинги жангларда ҳам ҳаётини бир неча бор таҳлика остида қолдириб, ўзининг уддабурон сарбоз ва моҳир саркарда эканини намойиш қилган эди.

Ҳумоюнда яхшиликка миннатдорлик билан жавоб бериш ҳиссиёти юқори даражада эди. Кауза ёнидаги жангдаги муваффақиятсизликдан сўнг Ҳумоюн Ганг дарёсига ўзини отиб жон сақлаб қолганида уни сувга фарқ бўлишдан сақлаб қолган мешкобчи (сув ташувчи)га миннатдорлик белгиси сифатида уни бир кун Деҳли тахтига ўтқазиб қўйган эди.

Ҳумоюннинг юмшоқ табиатлигидан фойдаланмоқчи бўлган сарой аъёнларидан бири вазир Мир Али Халифа бошлиқ фитначилар бетоб ётган Бобуршоҳ ўрнига шоҳнинг куёви Зиёд Маҳди Хўжанни тахтга чиқаришга уриниб кўришди. Бироқ фитна фош этилиб, тахтни унинг қонуний вориси Ҳумоюн эгаллаган эди. Шундай кезларда ҳам

Хумоюн ўзига қарши турган укалари Комрон Мирзо ва Ҳиндол Мирзоларни ҳам бир неча бор авф этган эди.

Хумоюн инсон сифатида содиқ дўст, доно раҳбар, мафтункор ҳамсуҳбат, сахий қалбли ва юқори маданиятли бўлса ҳам, лекин бу хислатлар шоҳ сифатидаги Хумоюннинг фазилатларини қониқарли тарзда тўлдира олмас эди. Унинг ана шу фазилатларидан ғаразли мақсадларда фойдаланган укалари ва уларга ҳамфикр бўлган сарой фитначилари ва қолаверса, Бобуршоҳ саройида хизмат қилиб унинг ички сир-асрорларидан хабардор бўлиб олган маккор Шершоҳ Сур усталик билан фойдаланиб, 1540 йилда уни Ҳиндистондан қувиб чиқаради.

Бироқ Эрон шоҳи Шоҳ Таҳмасп ёрдамида 1555 йилнинг июнь ойида 15 йиллик қувғиндан сўнг Хумоюн яна Деҳли тахтига юриш қилиб, уни рақиблардан тортиб олди. Тожу тахти қайта қўлга киргач, Хумоюн ўз фаолиятини салтанат ишларини бутунлай қайта қуришга ва ҳарбий тизимни янада такомиллаштиришга бағишлади. Бироқ салтанат тахтида узоқ ўтириш унга насиб этмади. 1556 йилнинг 26 январида у ўзи қурдирган «Дин — Паноҳ» қасри кутубхонаси зина-поясидан тушиб келаётганда оёғи тойилиб йиқилди ва бош суяги ёрилиши натижасида ҳаётдан кўз юмди.

Вафотидан олдин у ўғли Акбарни тахт вориси этиб тайинлади. Хумоюннинг феъл-атвори ҳақида инглиз тарихчиси Г. Маллесон шундай ёзади: «Ўзи жасур, сахий қалбли, ўткир зеҳли, ширин сўзли, чуқур билимли, юқори маданиятли, олижаноб ва шавкатли бўлса ҳам, давлатнинг мустақкам пойдеворини яратиш учун Хумоюнда қатъият етишмас эди».

Шунга қарамай, Хумоюн кучли ирода кишиси эди. Омадсизликлар унинг руҳини чўктира олмасди. Эрон шоҳининг бир оз ёрдами билан Афғонистонни қўлга киритдию, биринчи бор қулай вазият пайдо бўлиши биланоқ ўзининг Ҳиндистондаги салтанатини жангари афғонлардан тортиб олди. Ҳинд тарихчиси доктор С. Райнинг ўринли таъкидлашича, «Ўзининг юмшоқ табиатлилиги ва муваффақиятсизликларига қарамай Хумоюн Ҳиндистон тарихида жуда муҳим ўрин эгаллайди, бироқ бу қолга ҳар доим ҳам тўла баҳо берилавермайди. Бобурийлар салтанатининг ўз вақтида қайта тикланиши Акбаршоҳнинг улкан империяси яратилишига йўл очиб берган бўлса, Ҳинд — Эрон муносабатларининг ривожланиши Ҳиндистон цивилизациясида узоқни кўзлаб кўрилган тadbир эди».

АКБАРШОҲ

Шоирлар даврасида Шекспир қандай мавқеда турса, дунё шоҳлари ичида мен учун Акбар ана шундай мавқеда туради.

Сэр Уильям Слиман

Акбаршоҳ ҳаётидаги муҳим саналар

- 1556 й. — Акбар Мирзо тахтга чиқди. Понипат ёнидаги жангда Хему қўшини тор-мор этилди.
- 1560 й. — Акбаршоҳ давлатни бошқариш тизгинини Байрамхондан тортиб олди.
- 1562 й. — Акбаршоҳ ҳинд рожаси Бихор Малнинг қизига уйланди.
- 1565 й. — Агра қалъаси пойдеворига тош қўйилди.
- 1569 й. — Шаҳзода Салим дунёга келди. Фотеҳпур Секри шаҳрини бунёд этишга фармон берилди.
- 1570 й. — Ҳумоюншоҳ мақбараси қуриб битказилди. Шаҳзода Мурод дунёга келди.
- 1575 й. — Гулбадан Бегим ҳаж сафарига жўнади.
- 1585 й. — Акбаршоҳнинг укаси Мирзо Муҳаммад Ҳоким вафот этди.
- 1599 й. — Шаҳзода Мурод оламдан ўтди.
- 1601 й. — Шаҳзода Дониёл Деккон ўлкаси ҳокими этиб тайинланди.
- 1602 й. — Шаҳзода Салим исён қўтарди.
- 1603 й. — Шаҳзода Салимнинг гуноҳлари кечирдиб, ота-бола ярашдилар.
- 1604 й. — Акбаршоҳнинг онаси Ҳамилабону Бегим ва Шаҳзода Дониёл вафот этдилар.
- 1605 й. — Акбаршоҳ бетоб бўлиб, 27 октябрда ҳаёт билан ви-долашди.

Тарихда «Буюк Акбар» номи билан машҳур бўлган Жалолиддин Муҳаммад Акбаршоҳ ҳақида сўз юритилганда унинг номи бобурий шаҳзодалар силсиласида алоҳида эҳтиром ила ҳурматланади.

Акбар 1542 йилнинг 15 октябрида, отаси Ҳумоюн қувғинда юрган пайтда, Ҳиндистоннинг Амаркот вилояти ҳокими рожа Вирсалнинг хонадониди дунёга келди. Эронга жўнаб кетиш олдидан Ҳумоюн Акбарни Кандаҳорда қолдиришига тўғри келди ва у 3 ёшга тўлгандагина отаси билан учрашиш имкони пайдо бўлди. Бироқ тақдир яна ота-болани ажратиб юборди. Акбар 5 ёшга тўлгандан кейингина отаси билан муқим бирга яшай бошлади.

Хумоюн ўелининг яхши маълумот олиши учун шароит яратиб бердию, бироқ ёш Акбарни саводхонликдан кўра отда чопиш, ов қилиш ва шунга ўхшаш жисмоний ўйинлар кўпроқ қизиқтирар эди. Отаси ҳаётлик пайтида Ғазна ва Лоҳурда ҳукмдорлик қилиб, Ҳиндистон тарихида Сурлар сулоласидан бўлмиш Искандаршоҳдан қолган афғон тўдаларини қувиб юрарди. Отасининг тасодифий вафотидан сўнг унинг шахсий кўриқчиси бўлган Байрамхоннинг катта ёрдами туфайли 1556 йилнинг 14 февралда Панжоб яқинидаги Калонавр шаҳрида Ҳиндистондаги бобурийлар салтанатининг шоҳи деб эълон қилинди.

Акбар саройидаги ҳарамда беш мингдан ортиқ аёллар истиқомат қиларди. Уларнинг ҳар бири учун алоҳида хоналар ва хизматкорлар ажратилган бўлиб ҳар ойда салтанат хазинасидан уларга нафақа бериларди. Бундан ташқари уларнинг ҳар бири мавруди билан шоҳдан совға-саломлар ҳам олиб турардилар. Ҳарам тўрт қават ҳалқадан иборат кўриқчилар томонидан кўриқланарди. Ҳарам «ичкарисси» махсус тайёргарликлардан ўтган садоқатли ва жиддий аёллар томонидан кўриқланарди. Ундан кейинги кўриқчилар ҳалқасида бичилган қуллар турарди. Улардан кейинги ҳалқада шоҳга садоқатли бўлган ражпут жангарилари, ва ниҳоят, ташқи ҳалқада «аҳади» навкарлари¹ кўриқчилик қилардилар.

Европалик роҳиб Монсератнинг хабар беришича², Акбарнинг уч юздан ортиқ хотини бўлган экан. Ушбу никоҳларнинг кўпчилиги дипломатик талаблар доирасида, салтанат манфаатини кўзлаб тутилган сиёсий иттифоқлар натижалари эди. Бундан ташқари ҳарамда подшоҳнинг қариндошлари, яқинлари ва хизматкорлари ҳам истиқомат қилар эдилар. Хуллас, шоҳнинг нечта хотини ва қанча фарзандлари бўлганини айтиш қийин.

Акбаршоҳ тарихига бағишланган тарихий манбаларга қараганда унинг 13 та қонуний хотини бўлгани маълум. Абул-фазл Алломий қаламига мансуб бўлган «Айни Акбарий» асарининг таржимони Г. Блокман Акбарнинг хотинлари сонини 7 та деб кўрсатган.

---

¹ Махсус тайёргарликдан ўтган ва фақат шоҳ буйруғи асосида ҳаракат қиладиган миллий гвардия.

² Қаранг: Monseratte A., *Father, The Commentary... on His Journey to the Court of Akbar*. Translated by J. C. Hoyland, London, 1922, p. 202.

АҚШлик профессор С. М. Беркнинг тадқиқотларига кўра, Акбарнинг биринчи хотини Руқия бегим бўлиб, у ўз амалкиси Ҳиндол Мирзонинг қизи эди. Бу никоҳ Ҳиндол Мирзонинг қатл этилишидан кейинроқ 1551 йил ноябрь ойида бўлиб ўтган эди. Руқия Бегим эридан кейин яна йигирма йил яшаб 1626 йилда вафот этди. Ундан фарзанд туғилмади.

Кейинги никоҳ 1556 йилда Деҳлида бўлиб ўтди. Бу аслида заминдорлар исёни иштирокчиларининг ғазабини тинчлантириш учун кўрилган сиёсий чора эди. Келин энг йирик заминдорлар сулоласининг вакили бўлмиш Жамолхоннинг гўзал қизларидан бири эди. Акбарнинг учинчи хотини ҳам 1557 йилда Манкот қалъасини қамал қилиш жараёнида сиёсий битим сифатида никоҳга олинган эди.

Унинг тўртинчи хотини Салима Султон Бегим бўлиб, у Акбар янги тахтга чиққан йиллари унга оталиқ қилган Байрамхоннинг беваси эди. У Бобуршоҳнинг қизи бўлмиш Гулранг Бегим билан Муҳаммад Нуриддин Мирзо ўртасидаги никоҳдан туғилган бўлиб, дастлаб Байрамхонга, унинг вафотидан сўнг, Акбарга турмушга чиққан эди.

Бундан ташқари Акбар яна тўртта ражпут (маҳаллий жангари ҳинд) шаҳзодаларининг қизларига ҳам уйланган. Бу никоҳлар, асосан ўша маликалар мансуб бўлган сулолаларга бўлган ҳурмат-эҳтиром белгиси сифатида тузилган сиёсий сулҳ рамзи бўлган эди.

1562 йилда Анбор вилояти рожаси Баҳари Маллнинг қизига Биконар вилояти рожаси Рай Калян Маллнинг жиянига ва 1570 йилда Жайсалмор рожаси Равал Хар Райнинг қизига уйланди. 1575 йилда Дунгарпур вилояти рожасининг шахсий илтимосига кўра унинг қизини ҳам ўз никоҳига олди. 1564 йилда Хондош вилояти султони Мирон Муборакшоҳнинг қизига уйланди. Буларнинг барчаси сиёсий битимлар натижаси бўлган эди.

Акбарнинг фарзандларига келсак, бизга маълум шаҳзодалар Салим, Мурад ва Дониёлдан ташқари кўплаб фарзандлар туғилган, бироқ уларга узоқ умр кўриш насиб этмаган эди. Салимдан аввал 1564 йил октябрда Ҳасан-Ҳусан эгизак ўғиллар туғилган, бироқ улар бир чилласи чиқмай туриб дунёдан кўз юмганлар. Улардан кейин шоҳ учта қиз кўрган. Уларнинг каттаси 1569 йил ноябрда туғилган, унга Хонойим деб исм қўйганлар, кейинги иккитаси Давлатшоҳ Бегим исмли маликадан туғилган.

Акбар фарзандларини ҳаёт боғининг ёш ниҳоллари деб атарди ва уларни ардоқлаш яратган саховатли Парвардигор-

га шукроналик туйғусини ифодалашдир, деб ҳисоблар эди. У невараларини фарзандларидан ҳам аъло кўрар ва ардоқлар эди. Айниқса, шаҳзода Хусрав унинг энг ардоқли невараси эди. Шу боис бўлса керак, ўғли шаҳзода Салим отасига қарши исён кўтарган кезларда, тахт вориси қилиб невараси Хусравни тайинлаш фикрига ҳам келган эди.

Тахтга чиққандан кейинги дастлабки давр анча қийин кечди. Чунки отасининг Ҳиндистон тахтига қайтиб келганига ҳали кўп вақт бўлмаган ва салтанат ишларини саранжомлаб улгурмай дунёдан кўз юмган эди. Кобул, Кандаҳор ва Бадахшонда бесаранжомлик ҳукм сурарди. Шимолий Ҳиндистоннинг каттагина қисми ҳали афғон хонлари қўлида эди. Мевор, Амбор, Жайсалмор ва бошқа вилоятларда ражпутлар (маҳаллий жангари ҳинд ҳарбийлари) бош кўтариб турган эди. Сурлар авлодларидан яна бири бўлмиш Одилшоҳнинг вазирини Хему эса қўшин тўплаб Деҳли ва Агра атрофида тахтни эгаллаш учун изғиб юрарди.

Ана шундай оғир вазиятда 14 ёшли Акбар Байрамхонни ўзига вазир этиб тайинлаб, унга «Хони хонон» унвонини берди. Шундан кейинги 4 йиллик давр асосан давлатни Байрамхон идора қилган давр бўлди. Байрамхон асли эронлик бўлиб, унинг отаси Сайфи Алибек Бобуршоҳ саройида эътиборли лавозимларда хизмат қилган эди. Унинг ўзи эса 16 ёшидан оқ Ҳумоюн хизматида бўлган эди. Байрамхон яхши саводли, маданиятли, беғараз ва оқкўнгил киши эди. Шу билан бирга у жасур сарбоз ва қобилиятли саркарда бўлиб, Ҳумоюн олиб борган жангларда унга салоқат билан хизмат қилган эди. Унинг оқилона маслаҳатлари ва саъй-ҳаракати билан Акбар ҳали Панжобда эканида Деҳлини эгаллаб олган Хему қўшинини Понипат қишлоғи ёнида тор-мор этилди ва Деҳли тахти тортиб олинди. Шу жанг шиддати билан Ажмор, Самбол, Лакнов, Гувалёр ва Жонпур вилоятлари ҳам қўлга киритилди.

Акбар давлат ишларини мустақил тарзда қўлга олгандан кейинги фаолияти ўз салтанати ҳудудини янада кенгайтириш билан боғлиқ бўлди. «Салтанат соҳиби ўз мавқеини доимо мустаҳкамлаб бормоғи лозим. Акс ҳолда ғанимлари унга қарши қурол кўтарадилар», деб таъкидлар эди у. Акбарнинг асосий мақсади отаси Ҳумоюншоҳ салтанатига қарашли бўлган давлатларни қайтариб ўз салтанатига қўшиш ва унинг ҳудудини янада кенгайтириш эди. Унинг салтанати қисқа вақт ичида шиддат билан кенгайиб борди. Бу ҳаракат 1536 йилдаёқ отасининг ҳукумати тасарруфида бўлган Гу-

жарат вилоятини эгаллаш билан бошланди. 1572 йилда Акбаршоҳ Гужаратга юриш қилди, унинг қўшини Аҳмаднагарга етиб келганини эшитиб ҳоким Музаффаршоҳ жангсиз таслим бўлиб қалъани топширади.

Кейинги бир неча йиллар давомида бу вилоятда Акбаршоҳ ҳукуматини тан олишни истамайдиган исёнчиларнинг қўзғолонлари бўлиб турдию, лекин 1584 йилдан бошлаб бу вилоят тўлалигича Акбаршоҳ ҳукумати ихтиёрига ўтди. Бу вилоятнинг бўйсундирилиши Ҳиндистон жанубида ястаниб ётган бепоён Деккон ўлкасидаги майда хонликларни бўйсундириш учун йўл очиб берди. Шундан сўнг 1576—1580 йиллар давомида бўлиб ўтган ҳарбий юришлар натижасида Бенгал вилояти қўлга киритилди. 1585 йилга келиб Акбаршоҳнинг ўқаси Ҳоким Мирзо вафотидан кейин Кобул ҳукумати ҳам Акбаршоҳ тасарруфига ўтади. 1586—1587 йиллар мобайнида ҳинд қудаси лашкарбоши Бхагван Дас бошчилигидаги 5000 кишилиқ қўшин Кашмир ўлкасини эгаллаш учун юборилди. Қаттиқ жангдан сўнг Кашмир хони Юсуфхон таслим бўлди ва Кашмир вилояти Кобул хонлигига қўшиб олинди.

Акбаршоҳнинг бундан кейинги режаларида эронликлардан Кандаҳорни тортиб олиш нияти турар эди. Бироқ бу вилоятга ўтиш учун аввал Синд вилояти қўлга киритилиши лозим эди. 1591 йилда ўз ҳукумати қармоғидаги Мўлтон вилояти ҳокими Абдураҳимхон (Байрамхоннинг ўғли)га Синд вилоятини эгаллаш вазифаси топширилди ва шу йилиёқ бу вилоят ҳам Акбаршоҳ ҳукуматини тан олишга мажбур бўлди. Шундан кейин бир оз вақт ўтгач, 1595 йилда Кандаҳор эронликлардан тортиб олиниб, Акбаршоҳ салтанатига қўшиб олинди. Шу билан Шимолий Ҳиндистон ҳудудидаги барча давлатлар бобурийлар салтанати таркибига киритилган эди. Эндиги навбат мамлакатнинг жанубидаги улкан ҳудудни эгаллаб ётган Деккон ўлкасидаги майда хонликларни бўйсундиришга келган эди.

1595 йилда лашкарбоши Абдураҳим хони хонон ва шаҳзода Мурод катта қўшин билан Аҳмаднагар вилоятини бўйсундириш учун юборилдилар. Қаттиқ жангдан сўнг ниҳоят қалъа таслим бўлди ва келишувга биноан бу вилоят Акбаршоҳ ҳукуматини тан олди. Бироқ асосий қўшин вилоятдан чиқиб кетгандан сўнг, Аҳмаднагар ҳукумати битим шартларига риоя қилишдан бўйинтовлай бошлади. Бундан газабланган Акбаршоҳ 1600 йилда катта қўшин билан шахсан ўзи йўлга отланди. Йўлда Бурхонпур қалъаси эгаллангач, шаҳ-

зода Дониёл билан лашкарбоши Абдурахим хони хонони Аҳмаднагарни бостириш учун жўнатди. Орада бўлиб ўтган беаёв жангда 15000 аскар қиличдан ўтказилди ва қалъа таслим бўлди. Шу йўсинда 1601 йилда Асиргар қалъаси ҳам бўйсундирилиб, Хондеш вилояти ҳам Акбаршоҳ салтанатига қўшиб олинди.

Шундай қилиб, Акбар ўзининг 50 йиллик (1556 — 1605) ҳукмдорлик даврида Ҳиндистон шимолидаги отасидан қолган унча катта бўлмаган мамлакатни хорижда «Буюк Мўғуллар Империяси» номи билан танилган улкан салтанатга айлантирди ва уни моҳирона бошқариш тизимини яратди. Бу салтанат ўша пайтда Эрондан Бирмагача, Ҳимолай ва Ҳиндикуш тизмаларидан Годавари дарёси қирғоқларигача ястаниб ётар эди.

Ана шундай улкан империяни бошқариш тизимини ишлаб чиқиш, унинг амалда татбиқ этилиши, мамлакат узра бир хил маъмурий ва ҳарбий мансаблар ҳамда солиқлар тизимининг яратилиши, шунингдек, бир хил пул бирлигидан фойдаланиш тартибининг ўрнатилиши ва бошқарув идоралари иш фаолиятини ягона талаблар асосида назорат қилинишининг таъминланиши; давлат бошлиғининг беқиёс ақлзаковат ва кучли ирода эгаси эканидан далолат бериб турибди. Гап шундаки, бу улкан империя таркибида яшовчи халқларнинг турмуш маданияти, урф-одатлари, дунёқарashi ва диний эътиқодлари турлича бўлибгина қолмай, улар ўртасида ҳокимият учун тинимсиз курашлар бўлиб турар эди. Уларнинг барчасининг ижтимоий, иқтисодий, маданий ва диний эътиқодлари асосида келиб чиқадиган талабларини қондириш ва бир-бирига узоқ йиллар мобайнида душманлик муносабатларида бўлиб келган этник ва диний гуруҳларни муросага келтириш, уларни тинчлик ва осойишталикда яшашини таъминлаш давлат бошлиғидан жуда катта қобилият талаб қилар эди. Акбаршоҳ эса айнан ана шундай ноёб қобилият эгаси бўлган буюк давлат арбоби ва лашкарбоши эди.

Акбаршоҳ ҳукмронлиги даврида ижтимоий ҳаётда қатор ислоҳотлар ўтказилди. Диний эътиқоди, мазҳаби ёки ирқи асосида камситилиб келинган маҳаллий ҳиндлар ва бошқа этник гуруҳларга ўз урф-одатларига риоя қилиш, исталган динга эътиқод қилиш имконияти яратиб берилди. Файридин ҳисобланган, яъни мусулмон бўлмаган маҳаллий миллат вакилларида олинадиган «жузья» солиғи ва муқаддас қадам-жоларини зиёрат қилганликлари учун олинадиган солиқлар

бекор қилинди. Мансабдорлар томонидан маҳаллий аҳолига ўтказиладиган тазйиқларга ва камситилишларга чек қўйилди, мусулмон ва маҳаллий ҳинд болалари бир хил умумтаълим мактабларида ўқиб, барча фанлардан бир хил дарсликлардан фойдаланиш тартиби жорий қилинди. Маъмурий ва ҳарбий идоралардаги мансабларга мусулмонларгина эмас, балки маҳаллий ҳиндлардан ҳам тайинланадиган ва бир хил унвонларга тавсия этиладиган бўлди.

Ўз даврининг машҳур уламоларидан бўлмиш Абул Фазл Алломийнинг «Айни Акбарий» асарида кўрсатилишича, ўша пайтдаги 137 сарой амалдори ва ҳарбий мансабдорлардан 14 таси ҳиндлардан эди, мамлакат таркибидаги 12 та вилоятнинг 8 тасида молия ишлари бўйича вазирлар ҳиндлардан тайинланган эди. Шунингдек, ҳиндларнинг фуқаролик ишлари бўйича баҳсли ишларини ҳал қилиш учун маҳаллий ҳиндлардан қозилар тайинланадиган бўлди. Ҳиндларга нисбатан бўлган беғараз муносабат Акбаршоҳ фаолиятининг дастлабки пайтларидаёқ сезилган эди. 1562 йилда у ўзи Жайпур вилояти рожаси ҳинд Бехор Малнинг қизига уйланган эди. 1570 йилда ўгли шаҳзода Салимни ҳам Биконар ва Жайсалмор вилоятларининг ражпутлардан бўлган ҳокимларининг қизларига уйлантирган эди. Ўрнатилган қудачилик муносабатлари асосида рожа Бхагван Дас ва Ман Сингхлар масъулиятли маъмурий ва ҳарбий лавозимларга тайинланган эдилар. Ҳарбий лавозимдаги ҳиндлар жанговар юришлар давомида энг масъулиятли жойларга юборилар ва улар подшоҳ салтанати қудратининг мустаҳкамланишига ўз ҳиссасини қўшаётганидан гурурланишар эди. Жанг майдонларида ражпутлар жон-жаҳди билан жангга киришар, қахрамонлик ва подшоҳга садоқат намуналарини кўрсатар эдилар.

Маҳаллий ҳиндларнинг турли сабабларга кўра камситилишига чек қўйилиши маҳаллий халқ назарида Акбаршоҳнинг обрўсини ошириб юборган эди. Унинг буйруғига биноан пойтахтда махсус таржимонлик муассасаси ташкил қилиниб, унда ҳинд тилидаги диний китобларни форс тилига таржима қилиш ишлари йўлга қўйилди. Христиан динига эътиқод қилувчилар учун ҳам 1603 йилда махсус фармон орқали ўз динига сиғинишларига рухсат этилди. Бундан аввалроқ урушда асир тушганларга мусулмон динини мажбуран қабул қилдириш тартибини бекор қилиш ҳақида фармон чиқарилган эди. Ҳиндларнинг сигирларга нисбатан бўлган диний эътиқодини ҳисобга олган ҳолда, мол гўштини истеъмол қилишга йўл қўйилмас эди. 1583 йилдан эътиборан

ҳафтанинг маълум кунларида айрим ҳайвонларни сўйиш ва уларнинг гўштини истеъмол қилишни тақиқловчи тартиблар ўрнатилган эди. Айрим маълумотларга қараганда 1590—91 йилларда ҳўкиз, қўтос, эчки, қўй, от ва туя гўштини истеъмол қилиш тақиқлаб қўйилган эди. Маҳаллий ҳиндлар билан мусулмонлар ўртасидаги ганимлик муносабатларини илтиш мақсадида Акбаршоҳ шахсан ўзи ҳиндларнинг *Рахи*, *Денавали*, *Шиваратри* деб аталган байрамларида ҳам иштирок этиб турар эди.

Акбаршоҳ ҳукмронлиги даврида ҳиндлар учун қулай имкониятлар яратилибгина қолмай, уларнинг диний қарашлари ва урф-одатларидаги ғайринсоний одатларига риоя қилишга ҳам чек қўйилди. Жумладан, вояга етмаган болаларни уйлантириш ва турмушга бериш ман этилди, эри вафот этган аёлларни эрининг жасади билан бирга қўшиб оловда куйдирилишига чек қўйилди, бева аёлларнинг қайта турмуш қуришларига рухсат берилди.

Ҳукмдор мусулмонлар ва маҳаллий раият вакиллари бўлиш ҳиндлар ўртасида муросасозлик қилиш, ўзаро ҳурмат муносабатларини тиклаш ва тинч-тотув яшашларини таъминлаш мақсадида амалга оширилган бу тадбирийд чоралар Акбаршоҳ салтанатининг тобора кенгайиши ва ҳар томонлама мустақамланиши ҳамда узоқ йиллар гуллаб яшнашини таъминловчи омиллар бўлди.

Акбар ўзининг ҳукмдорлик фаолияти давомида олиб борилган сиёсати таҳлилидан шу нарсани хулоса қилиш мумкинки, унинг асосий мақсади Ҳиндистон ярим ороли худудидаги майда давлатларни бирлаштириб марказдан бошқариладиган улкан империя ташкил қилиш эди. Шу боис атрофидаги қудратли қўшни давлатлар билан муттасил дипломатик алоқалар ўрнатган эди. Эрон билан Мовароуннаҳр Акбар салтанатига худудан яқин тургани боис, Акбарнинг давлатни бошқариш сиёсати учун улар муҳим аҳамият касб этарди. Шу боис Акбар бир неча бор элчилар юбориб улар билан яхши дипломатик алоқада бўлиб турди.

1577 йилда Шоҳ Таҳмасп вафотидан кейин Абдуллахон Акбарга биргалиқда Эронни маҳв этишни тақлиф қилди. Агар бу юриш амалга ошса Эрон бировга таҳдид қилиши мумкин бўлган мустақил давлат сифатида ўз мавқеини йўқотган бўларди.

Абдуллахонга ёзган хатида Акбар унинг тақлифини икки муҳим сабаб туфайли қўллаб-қувватлай олмаслигини айтганди: биринчидан, сафавийлар шиа мазҳабига итоат этса-

лар ҳам, улар Пайғамбар саллоху алайҳи вассалам авлодига мансублиги билан ҳурматга сазовор кишилар бўлса; иккинчидан, Эрон билан Акбарнинг ота-боболари ҳам қадимдан яхши дўстлик ришталари билан боғланганлиги билдирган эди.

1585 йилда Абдуллахон Эронни биргаликда маҳв этиш режаси билан Акбарни яна ҳамкорликка чақириб, унга тазйиқ ўтказишга ҳам уриниб кўрди. Бу сафар Акбар ўзининг Эрон хавфсизлигини сақлашга мойил эканини анча аниқ билдирди. Бунда у турк султони отаси ва бобосининг Эрон шоҳлари билан илгари тузган битимларига қарамасдан, Эроннинг ҳозирги кундаги танг аҳволдан фойдаланиб, уни маҳв этиш учун қўшин юбораётганига ишора қилиб, бундан ғазабга келганини билдирди. Шу билан Акбар Эрон шоҳини ҳимоя қилиш учун отланмоқчи эканини билдириб, Абдуллахонни Хуросонда учрашишга ва ўша учрашувда Эрон ҳукмдорига қай тарзда ёрдам бериш ва ҳимоя қилишлари масаласини муҳокама қилишга чақирди.

Шунингдек, эронийлар суннийлик мазҳаби ўрнига шиа мазҳаби кўрсатган йўлдан боришни танлаган бўлсалар ҳам, ҳар қалай, улар Пайғамбар саллоху алайҳи вассалам авлодидан эканига яна бир бор ишора қилди. Бу билан Акбар Абдуллахонга, бордию, у Эронга юриш қилгудай бўлса, Акбар Эрон шоҳи ҳимоясида бўлиши мумкинлигига ишора қилиб қўйган эди.

1591 йилда Эрон шоҳи Шоҳ Аббос ўзбеклардан Хуросонни тартиб олиш мақсадида Туронга юриш қилганда Акбардан унга ҳамкорлик қилишини сўраб илтимос қилганди ҳам. Ўшанда Акбар ўзбеклар билан дўстона тинч-тотув яшаш ҳақида бир неча бор тузилган битимларга ишора қилиб, эҳтиёткорлик билан бу босқинчилик юришидан ўзини тийганди.

Кашмирга қилинган биринчи ва учинчи бор юришлар давомида Акбар қўшни мамлакатлар ҳукмдорлари билан алоқа ўрнатиш имконига эга бўлганди. 1585 йилда у Кичик Тибетга ва Катта Тибет (Ладах)га дипломатик миссия билан элчилар юборди. Бир неча ойдан сўнг улар бу мамлакатларнинг элчилари ва совға-саломлари билан сафардан қайтиб келдилар.

Орадан икки йил вақт ўтгач, Кичик Тибет ҳукмдори Акбарнинг розилигини олиб шаҳзода Салимга ўз қизини хотинликка тортиқ қилди. Шу орада Қашқардан қайтиб келган элчиларга қўшиб бу иккала мамлакатга ҳам янги элчи-

лар гуруҳи юборилди. 1599 йилда Акбар Лоҳурдан Аграга қайтиб келганда Қашқардан яна бир гуруҳ элчилар келди. Қашқарга юборилган элчилар сафарларини давом эттириб Хитойгача бориши режалаштирилган эди, чунки анча вақтдан буён бу мамлакатдан ҳеч қандай хабар бўлмаган ва бу юртни ким бошқараётгани ҳақида ҳам ҳеч қандай маълумот йўқ эди. Бироқ бу режалар номаълум сабабларга кўра амалга ошмай қолди.

Акбаршоҳнинг диний эътиқодига келсак, у сунний мазҳабдаги жуда тақводор мусулмон бўлиб, беш маҳал намозни ҳеч қанда қилмас ва намозларнинг қисқартириб ўқилишига ҳам йўл қўймас эди. Шунингдек, бошқа дин ва мазҳабдаги фуқароларнинг ўз эътиқодига риоя қилишларига монелик қилинишига ёхуд камситилишига ҳам ҳеч йўл қўймас эди. Ўзини ҳинд хотинларининг ҳам ўз дини ва мазҳабига сиғинишлари ва урф-одатларига риоя қилишларига ёхуд диний маросимларни ўтказишларига монелик қилмас эди.

Акбаршоҳнинг диний қарашлари ҳаёти давомида янада бойиб борди. Унинг диний эътиқодидаги ривожланиш ва ўзгаришларда ўша даврнинг етук уламоларидан бўлмиш Шайх Муборак ва унинг ўғиллари Абул Фазл ҳамда Абул Файзларнинг таъсири катта бўлди. Улар бошқа динларнинг ҳам ижобий томонларини ўрганиш ва ҳисобга олишни тарғиб қилар эдилар. Бу ҳол эса ўта фанатик руҳдаги Шайх Маҳдум-ул-мулк, Шайх Абдунаби каби ашаддий мусулмончилик тарафдорларининг дунёқарашларига мос келмас эди. Акбаршоҳ Шайх Файзи ёрдамида тарих, фалсафа, дин тарихи ва табиий фанларни ўрганди ва шу асосда ўзининг шахсий хулосаларига таяниб, динга нисбатан янгича қарашларини баён қилди. Бошқача айтганда, барча динларнинг ижобий томонларини ўзида мужассамлаштирган янгича руҳдаги «диний-илоҳий» деб аталган таълимот яратди. Кейинроқ ўзининг ана шу қарашлари асосида Фотехпур Секри (Ғолиблар шаҳри) шаҳрида бунёд этилган ибодатхонада турли дин ва мазҳабларнинг етук билимдонларини тўплаб, улар билан турли мавзуларда тенг ҳуқуқли баҳс ва мунозаралар ўтказиб турар эди. Бу мунозараларда мусулмон динининг турли мазҳаблари вакиллари, насроний (христиан)лар, браҳманизм, жайнизм ва зардуштийлик каби диний оқимлар вакиллари бемалол иштирок этишлари ва баҳс юритилаётган мавзуда ўз фикр-мулоҳазаларини баён этишлари мумкин эди.

Акбаршоҳ бу ерда тингланган маърузаларнинг мағзини чақиб, уларнинг ижобий томонларини умумлаштирар ва ўзи-

нинг сиёсий ва маънавий билимларига таянган ҳолда ўз хулосаларини янги таълимотида баён қилар эди. Унинг бу назарияси дин уламолари ўртасида шунчалик катта обрў қозондики, 1579 йилда Шайх Муборакнинг ташаббуси билан Акбаршоҳ диний уламолар томонидан «мухтаҳид», яъни *ислом масалалари бўйича олий ҳакам* деб эътироф этилди ва унга «*Имоми одил*» унвони берилди. Унга берилган ёрликқа ўша даврнинг энг етук дин пешволаридан бўлмиш Махдум-улмулк, Шайх Абдунаби, Шайх Муборак ва бошқа таниқли уламолар имзо чекиб тасдиқлаган эдилар.

Бу ҳужжатда Акбаршоҳ «*Ислом дунёсининг подшоҳи, мусулмонларнинг Амири, Аллоҳнинг ердаги сояси Абул Фотиҳ Жалолиддин Муҳаммад Акбар Подшоҳи Ғозий Аллоҳнинг энг содиқ қули, энг одил ва энг доно подшоҳдир*», деб тан олинган эди. Ана шундай улуғ мартаба эгаси бўлишига қарамай Акбаршоҳни камтарлик туйғуси тарк этмаган эди. Кўпинча атрофидаги тақводорлар унга эргашиб, ўзларига пир бўлишини илтимос қилишганда, у камтарлик билан «*Мен ўзим пирга мухтаж бўлиб турганим ҳолда қандай қилиб сизларга пир бўла оламан*», дея жавоб берар эди. Отаси умрининг охиригача уламо, камтарин, художўй инсон ва содиқ мусулмонлигича қолгани ҳақида унинг фарзанди Жаҳонгир ҳам ўз хотираномасида алоҳида таъкидлаб ёзган. Унинг айтишича, Акбаршоҳ кўпинча: «*Табиатда бўшлиқ жойнинг бўлиши ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас, Аллоҳ ҳар жойда ҳозир нозирдир. Яратувчи Аллоҳ билан яралмиш банда ўртасида тил билан изоҳлаб бўлмайдиган боғлиқлик бор*», деб таъкидлар экан.

Акбаршоҳнинг ҳукмдорлик фаолияти ва шахсий феъл-атвори ҳақида ўзининг замондошлари ҳам, кейинги давр тарихчилари ҳам ноёб фикрларни билдирганлар. Унинг саройидаги етук уламолардан бири бўлмиш Абул Фазлнинг «*Айни Акбарий*» ва «*Акбарнома*» асарларида ҳамда тахт вориси Жаҳонгирнинг «*Тузуки Жаҳонгири*» асари ҳамда қатор хорижий сайёҳларнинг битикларида Акбаршоҳ ҳақида қимматли фикрларни учратиш мумкин.

Жаҳонгирнинг таърифлашича, Акбаршоҳнинг қаддиқомати улуғвор кўринишга эга бўлиб, бўйи ўрта бўйдан сал юқорироқ, юзи бугдойранг, қош-кўзлари қора, танаси тўқроқ рангда, кўкраклари кенг, қўл ва билаклари узун, арслон келбатли киши эди. Бурнининг чап ёнида нўхатнинг ярмича келадиган, ўзига жуда ярашиб турадиган холи бор эди. Ўша давр башоратчиларининг талқинига кўра, бу хол ўз эгасига улкан омад ва юқори мартаба келтирар эмиш.

У гапираётганда салобатли овози янада улуғвор ва таъсирчан тус олар эди. Унинг хатти-ҳаракати ва юриш-туришини кузатган киши ҳақиқатан ҳам у Аллоҳнинг суюкли бандаси эканига шубҳа қилмас эди. «*Мухтарам падари бузрукворимизнинг олижаноб хислатлари мақтов доирасидан ҳам тошиб чиқар эди. Агар у ҳақда ёзилган асарларда унинг мақтовини ўринлатиб таърифлаган бўлсалар, отага фарзанд назари билан эмас, балки холисона назар билан қаралганда ҳам унинг мақтовлари рисоладаги меъёрдан ортиб тушган бўлар эди*», деб ёзган эди Жаҳонгиршоҳ.

Ўша пайтда миссионер (дин тарғиботчиси) сифатида шоҳ саройига таклиф этилган христиан роҳибларидан бири шундай деб ёзган эди: «*У ҳақиқатан ҳам буюк шоҳдир; у ҳамма учун севимли шоҳ бўлиб, ҳар бир фуқаро унинг ғамхўрлигини сезиб турарди; у сарой аъёнларига самимий, қўйи табақадагиларга шафқатли назар билан қарар, кўпинча эса, табақаси ва диний эътиқодидан қатъи назар, ҳаммага бир хил назар билан қарар эди. У худодан кўрқиб яшар, беш маҳал намозни қанда қилмас, ўзининг қанчалик банд бўлишига қарамай, намозларнинг ҳеч қисқартирилмай тўла ўқилишига риоя қиларди... Адлия ишлари борасида эса жуда адолатли ҳукмдор эди. Бирор жиноятчи адлия идоралари томонидан ўлим жазосига ҳукм қилинган бўлса, ушбу ҳукм учинчи бор қайта чиқарилмагунча уни ижро этмаслик тартибини жорий этган эди. Маҳкумни оқловчи омиллар исботланган ҳолларда уни афв этар ва бу ҳолдан жуда-жуда қувониб кетар эди*».

Деҳлида яшаган христиан миссионерларидан яна бири роҳиб Мөнсератнинг ёзишича, «*унинг юзидан нур ёғилиб турганидан биринчи қарашдаёқ шоҳ эканини шоҳлик либосларисиз ҳам сезиб олиш мумкин эди. Елкалари кенг, болдирлари бир оз эгилганлигидан унинг чавандозлик машқларида кўп чиниққанини сезиб олиш мумкин эди. Бадани тўқроқ бугдой рангда бўлиб, бошини ўнг елкаси томон бир оз ташлаб юрарди, қошлари қалин, кўзлари худди қуёшда ярқираётган денгиз сувидек ялтираб чақнаб туради. Шимолий осиеликлар ёхуд хитойликлар сингари қовоқлари ингичкароқ, киприклари қалин, бурни ўртача ҳажмда бўлиб, ўртаси дўнроқ, учи бир оз пастга эгилиб турарди. Бурун катаклами кенг, чап катаги ёнида юқори лаби билан туташиб кетган холи бор эди. Балоғат ёшидаги туркий йигитлар сингари мўйлов қўйиб, соқолини доим қирдириб юрар эди. Ота-боболаридан фарқли ўлароқ сочини устарада қирдирмас, қалпоқ ҳам киймас эди. Айтишларича, ҳинд одатига тақлид қилган ҳолда салла ўраб юрар эди. Оёғи жароҳатланмаган бўлса ҳам, худди оқсоқ кишидек чап оёғини*

бир қз силтаб босар эди. Кулганда юз тузилиши ўзгариб кетарди, хотиржам бўлган ҳолатда эса юзидан аслзодаларга хос донолик нури ёғилиб турар эди. Ҳазабланганда эса яна ҳам улуғвор бир қиёфага кирар эди».

Тарихнавис Ду Жаррикнинг ёзишича, арздорларнинг шикоятларини ҳафсала билан тинглар, имкон борича уларнинг илтимосини қондириш пайида бўлар эди. Оддий фуқаронинг арзимас совғаларини ҳам катта хурсандлик туйғуси билан қабул қилар, баъзан эса бағрига босиб ҳам қўяр эди. Ваҳоланки, айрим амалдорларнинг қимматбаҳо совғаларини ҳам бунчалик миннатдорлик билан қабул этмас, айрим ҳолларда эса уларга эътибор ҳам бермас эди.

У жуда саховатли ва бағри кенг инсон эди. Ота-онаси ва қариндошлари олдидаги бурчларига масъулият ҳисси билан қарар эди. Укаси Ҳоким Мирзо унга жуда қўп ташвишлар орттириб берган бўлса ҳам, унга ҳам саховат назари билан қарарди. Тилаб олган ўғли Салимни жуда севар эди, исёнкорлигига қарамай унинг гуноҳларини бир неча бор афв этган эди. Ҳиндистон тарихида чуқур из қолдирган бу улуғвор шахс табиатидаги бундай ноёб хислатлар ҳар биримиз учун ўрнак бўлгусидир.

ЖАҲОНГИРШОҲ

Жаҳонгиршоҳ ҳаётидаги муҳим саналар

1605 й.

3 ноябрь — Отаси тахтини эгаллади.

1606 й. — Шаҳзода Хусрав исён кўтарди. Алиқулибек «Шер Афғон» қатл қилинди.

1607 й. — Алиқулибекнинг беваси Меҳринисо ва қизи Лодила шоҳ хузурига келтирилди.

1611 й.

май — Жаҳонгиршоҳ Меҳринисога уйланди.

1618 й. — Доҳад шахрида шаҳзода Аврангзеб дунёга келди.

1622 й. — Шаҳзода Хуррам исён кўтарди.

1626 й. — Шоҳ ва Малика Нур Жаҳонни лашкарбоши Маҳобатхон ҳибсга олди.

1627 й.

28 октябрь — Жаҳонгиршоҳ ёруғ дунёдан кўз юмди.

Ҳиндистон халқларининг маданий ҳаётида бўлиб ўтган ижобий ўзгаришларга улкан ҳисса қўшган бобурий шаҳзодалар силсиласида Бобуршоҳнинг чевараси, Ҳумоюншоҳнинг невараси, Акбаршоҳнинг ўғли бўлмиш Жаҳонгиршоҳ

алоҳида мавқеда туради. У давлатни идора қилиш, халқнинг турмуш шароитини яхшилаш, меъморий обидалар бунёд этиш, боғ ва гулзорлар барпо этиш ҳамда тасвирий санъатга, умуман, гўзалликка бўлган иштиёқи билан ўзидан аввал ўтган бобурий шаҳзодалар даврасида алоҳида виқор билан кўзга ташланиб туради.

Жаҳонгирнинг асли исми Муҳаммад Салим бўлиб, у Акбарнинг Аллоҳдан тилаб олган ўғли эди. Бобоси Бобуршоҳ сингари шаҳзода Акбар ҳам отасининг тасодифий ўлиmidан сўнг 14 ёшидаёқ (1556 й.) тож кийиб тахтга чиққан эди. Эрта уйланган бўлишига қарамай, у анчагача ўз тахтига воҳис бўлиши мумкин бўлган ўғил фарзанд кўрмади. Ёши йигирма еттита тўлганда ўша даврнинг машҳур авлиё ва шайхларининг Аллоҳга қилган илтижо ва дуоларидан сўнггина 1569 йилда Акбаршоҳ ўғил кўрди. Унга Аллоҳдан ўғил фарзанд тилаб берган ажмерлик шайх Салим Чештийдан миннатдорлик белгиси сифатида тилаб олинган шаҳзодага Муҳаммад Салим деб исм қўйдилар. Подшоҳ отаси уни баъзан эркататиб «Шайх Бобо» деб ҳам атаб эди.

Тилаб олинган фарзанднинг рисоладаги йигит бўлиб улғайиши учун зарур бўлган барча шароит муҳайё қилинди: шаҳзода 4 ёшга тўлиши биланоқ ўша даврнинг кўзга кўринган фозилу фузалолари унга форс, араб, туркий ва ҳинд тилларидан, шунингдек, арифметика, жўгрофия, тарих ва бошқа фанлардан сабоқ бера бошладилар. Муаллимларнинг етакчи устози «Тузуки Бобурий»нинг биринчи таржимони, ўз даврининг етук уламоларидан бўлган Абдураҳим «Хони хонон» эди.

Отасининг куйиб-пишиши, тинмай ғамхўрлик қилишларига қарамай, тилаб олинган шаҳзода анча эркатой йигит бўлиб ўсди ва ўз ёшига хос бўлган барча номаъқулчиликлардан тотиб кўрди. Бу ҳолдан чўчиган Акбаршоҳ шаҳзода-ни 15 ёшга киргандаёқ Амбор вилояти ҳокими Бхагван Даснинг гўзал қизига унаштириб қўйди ва 1586 йилнинг февраль ойида катта тантана билан шаҳзода Салим уйлантирилди. Ана шу биринчи никоҳдан шаҳзода Хусрав дунёга келди.

Ахлоқан анча енгилтак ва маишатга анча ружу қўйган шаҳзода Салимни бу номаъқул йўлдан қайтариш учун отаси кўп уринди-ю, бироқ кўзлаган мақсади ҳосил бўлавермади. 1602 йилда отаси Акбаршоҳ Деккон ўлкасидаги Асиргар қалъасини қамал қилиш учун ҳарбий юришга кетганида «подшоҳликни кутавериш тоқати тоқ бўлган» шаҳзода Салим пойтахтда исён кўтариб, ўзини «шоҳ» деб эълон

қилди. Бундан хабар топган Акбаршоҳ бебош ўғлига дўқ-пўписалар қилиб, бундай бемаъни ишни бас қилишини талаб этди. Бироқ бу чора қутилган натижани беравермагач, Аграга қайтиб келишга мажбур бўлди. 1602 йилда шаҳзода Салим ўзининг навбатдаги исёнини бостириш учун подшоҳ Акбарнинг буйруғига биноан Деккондан келаётган лашкарбоши Абул Фазлни ўлдиртириш билан яна бир бор отасига қаттиқ руҳий азоб берди. Чунки Абул Фазл Алломий моҳир саркардагина бўлиб қолмай, ўз даврининг машҳур олими ҳамда Акбаршоҳнинг яқин дўсти ва маслаҳатгўйи эди. Бобурий шаҳзодалар тарихини ёритишга бағишланган «Акбарнома», «Айни Акбарий», «Иншои Абул Фазл», «Руқъати Абул Фазл» каби нодир асарлар унинг қаламига мансуб эди.

Ўғлининг мана шундай хурмача қилиқларидан дили оғриган Акбаршоҳ ўғли Салим ўрнига невараси шаҳзода Хусравни тахт вориси этиб тайинлаш фикрига ҳам келган эди. Чунки шаҳзода Хусрав феъл-атвори ва яхши хулқи, покиза турмуш тарзи билан саройдагиларнинг хурматини қозонган эди. Отасининг бу фикридан хабар топган Салим пойтахтга келиб отасининг оёғига йиқилиб, ўз қилмишлари учун ундан узр сўради. Узоқ давом этган музокаралардан сўнг Акбаршоҳ бебош ўғлининг гуноҳларини афв этди, чунки 1604 йилда Акбарнинг иккинчи ўғли шаҳзода Дониёл вафот этган бўлиб, тахт ворислигига фақатгина Салим номзод бўлиб турган эди. 1605 йилнинг октябрь ойига келиб Акбаршоҳнинг соғлиғи ёмонлаша бошлади ва анча тортишувлардан кейин, у подшоҳлик тожини ўғли Салимга кийдириб, уни тахт вориси деб эълон қилди. Бу воқеа 1605 йилнинг ноябрь ойида бўлиб ўтган эди.

Тахтни эгаллагач, шаҳзода Салим ўзини «Жаҳонгир» деб эълон қилди-да, давлатни идора қилишда қатор ислохотлар қилишга киришди. Жумладан, ўз номи ўйиб ёзилган танга пул зарб қилдирди, зиндонбанд ётган жуда кўп маҳбуслар озод қилинди, шунингдек «тамға», «мир баҳри» деб аталган солиқ турлари бекор қилинди. Мамлакат ҳудудида маъмурият руҳсатисиз дўкон очиш ва савдо қилиш ман қилинди, мусаллас ва гиёҳвандлик моддалари тайёрлаш ва улар билан савдо қилиш қатъиян тақиқланди. Маъмурий мансабдор шахсларнинг ўзбошимчалик билан уй-жой ва экин экиладиган майдонларни эгаллаб олишлари ва ўз қўл остидаги фуқаронинг қизларини хотинликка олишларига чек қўйилди. Жиний жавобгарликда айбланганларнинг қулоқ ва бурунла-

рини кесиб жазолаш чораси ҳам бекор қилинди. Карвон йўллари бўйига қудуқлар қазилди, масжид ва карвонсаройлар қуриш ҳамда беморларни даволаш учун ҳукумат қармоғида турадиган шифохоналар ташкил этишга фармон чиқарилди. Шунингдек, йилнинг маълум кунларида ҳайвонларни сўйиш ва улар гўштини истеъмол қилишни ман этувчи тадбирлар белгиланди. Мансабдор марҳумларнинг мол-мулкини унинг меросхўрига бериш¹, меросхўри бўлмаган ҳолларда эса, унинг мулкини халқ оммаси учун хизмат қиладиган иншоотлар (масжид, мадраса, ҳаммом, кўприклар қуриш, ариқлар қазилди) ишларига сарфлаш тартиби ўрнатилди, шунингдек, амалдорлар ва мулкдорлар ҳам бир қатор кўрикдан ўтказилди.

Жаҳонгиршоҳнинг буйруғига биноан Агра қалъасининг Шоҳ Буржидан Жамна дарёси қирғоғига етадиган қилиб соф тилладан қуйилган «Адолат занжири» тортилиб, дарё бўйига қурилган шоҳсупага бу занжирнинг бир учи боғлаб қўйилди. Мансабдорлар ёки оддий фуқаро томонидан таҳқирланган ёхуд озор етказилган шахслар ана шу занжир кўнғироқларини чалиш билан подшоҳдан адолат талаб қилишлари мумкин эди. Бу занжир ҳақида Жаҳонгир ўзининг «Тузуки Жаҳонгирий» деб аталган хотираномасида шундай деб ёзади: *«Занжир соф олтиндан қуйилиши, унинг узунлиги 30 газ бўлиши ва унга 60 та кўнғироқ осиб қуйилиши ҳақида фармон чиқардим. Занжирнинг оғирлиги Ҳиндистон ўлчови билан 4 ман, Ироқ ўлчови билан эса 32 манга тенг бўлди»*. Бу занжирни қуйиш учун шоҳ хазинасидан 300.000 рупий маблағ сарфланган эди.

Жаҳонгир тахтга чиққандан кейин кўп вақт ўтмаёқ (1606 йилда) бобоси Акбаршоҳнинг меҳрини қозонган ва унинг муруввати билан тахтга умидвор бўлиб қолган ёш шахзода Хусрав подшоҳ отаси Жаҳонгирга қарши исён кўтарди. Бобоси Акбаршоҳ қабрини зиёрат қилиб келиш баҳонасида у 350 навқари билан Аградан чиқиб кетди. Улар Мадур қалъасига етиб келганларида 3000 суворийси билан Хусайнбек, Лоҳур қалъаси девонбеги Абдурахим ҳамда таронлик йирик дин пешволаридан бўлмиш Гуру Аржун ҳам уларга қўшилди ва улар биргаликда Лоҳур қалъасини қамал қилдилар. Бу воқеадан хабар топган Жаҳонгир катта қўшин билан бу ерга

¹ Бунга қадар мавжуд тартибга кўра мансабдорларнинг мол-мулки унинг вафотидан кейин давлат ихтиёрига олинар эди.

етиб келди ва Байровал қалъаси ёнидаги қаттиқ жангда исёнчилар қўшини тор-мор қилинди.

Ҳафсаласи пир бўлган мағлуб шаҳзода ўз тарафкашлари билан Кобулга қараб йўл олди, бироқ Ченоб дарёсини кечиб ўтишаётганда улар қўлга олиниб, шоҳ Жаҳонгир ҳузурига келтирилдилар. Аянчли ҳолати ва кўзёшларига қарамай ўз отаси тахтига кўз олайтирган шаҳзода Хусрав кишанланиб, зиндонбанд қилинди. Унинг шерикларига ва ҳомийларига ҳам жазо чоралари белгиланди. Бу ҳақда Жаҳонгир ўзи шундай деб ёзади: *«Мен Хусравни зиндонга ташладим, ёнидаги иккала ярамас шерикларининг бирини сизир терисига, иккинчисини эса эшак терисига ўраб эшакка тескари миндириб шаҳар кўчалари бўйлаб сазойи қилдирдим»*. Шаҳзодага ҳомийлик қилиб, унинг қўшинини маблағ билан таъминлаган авлиё Гуру Аржун ҳам жазосиз қолмади: у ўлимга маҳкум этилиб, молу мулки мусодара қилинди.

1607 йилда Жаҳонгир ўзига қарши суиқасд уюштирилаётгани ва зиндонбанд шаҳзода Хусравни тахтга чиқариш режаси тузилаётганидан хабар топиб қолди. Фитна ташкилотчилари дарҳол қатл этилиб, шаҳзода Хусравнинг кўзига мил тортиш ҳақида буйруқ берилди¹. Шунга қарамай, шаҳзоданинг бир кўзи кўриш қобилиятини қисман сақлаб қолган эди. 1616 йилгача Хусрав пойтахтда ҳибсда сақланди, 1620 йилга келиб уни унчалик хуш кўрмайдиган укаси кичик шаҳзода Хуррам ихтиёрига берилди, 1622 йилнинг март ойида шаҳзода Хусрав қатл қилинди.

Хусравнинг қатл этилиши ҳақида сарой тарихчиларидан бири шундай ёзади: *«Хукмдорлар учун уларнинг мавқеига раҳна солиши мумкин бўлган оға-иниларнинг бу ёруғ дунёда бўлмаслиги зарур бир ҳолдир. Тахтга даъвогар бўлиши мумкин бўлган шахсларнинг тағ-томири билан тугатилиши зарурлиги ҳақидаги маслаҳат подшоҳга етказилгач, Хусрав зиндон азобларидан қутулиб боқий дунёга равона қилинди»*².

Шаҳзода Хусрав оддий фуқаро ва сарой аъёнлари орасида катта обрў қозонган эди. Акбаршоҳнинг бадхулқ ўғли Салимнинг ўрнига унинг ўғли (шаҳзода Хусрав)ни тахт вори-

¹ Сарой қондасига кўра кўзи ожиз шахслар тахтга даъвогар бўлиш ҳуқуқидан маҳрум эдилар. Шу боис бўлса керак, акаси Хумоюн билан тахт талашган шаҳзода Комрон Мирзонинг ҳам кўзига мил тортилган эди.

² Бу воқеалардан кейин анча вақт ўтгач, ўз даврига келиб тахтга даъвогар бўлган Аврангзеб отаси Шоҳ Жаҳон (шаҳзода Хуррам)ни ўз акаси шаҳзода Хусрав ва укаси шаҳзода Парвезларнинг қотили сифатида айблаган эди.

си қилиб тайинлаш ҳақидаги фикрга келганлиги ҳам бежиз эмас эди. Ҳинд тарихчиси доктор Трипатининг фикрича, Хусрав «...Жаҳонгир (шаҳзода Салим)нинг ўғли бўлишига қарамай кўп жиҳатлари билан отасидан устун турар эди. Ута мулоҳазали, одобли ва фикрлари тиниқ бўлганидан бу йигит отасининг обрўсига нутур етказадиган ёхуд ичкилик ва гиёҳвандликка, ёки аёллар билан бўладиган маишатга ружу қўйганлардан эмас эди. У ўзи ёқимли феъл-атвори, меҳр-шафқатлилиги, юмшоқ кўнгли ва соддадиллиги, холисона фикрлари ва бегараз қалби туфайли бобоси Акбаршоҳнинг ҳурмат-эътиборини қозона олган эди. У бобосининг кўпгина улугвор фазилатларини ўзида мужассамлаштира олганлиги саройда очик тан олинар ва мабодо тахтга чиқиб қолгудай бўлса, бобосининг давлатни бошқариш сиёсатини бошқа ворислардан кўра анча муваффақият ва садоқат билан амалга оширади, деб умид қилинар эди». Айтишларича, Хусравнинг вафотидан анча вақтлар ўтгандан кейин ҳам уни яқиндан билган кишилар Аллоҳободга келиб, у умрининг охири кунларини ўтказган жойни зиёрат қилишар, «азоб ва қийноқларда шаҳид бўлган авлиё» сифатида унинг номини ҳурмат билан эслашар экан.

Жаҳонгиршоҳ ҳаётида Нур Жаҳон алоҳида ўрин эгаллайди¹. Унинг асли исми Меҳринисо бўлиб, ўзининг ноёб гўзаллиги билан ёшлигиданоқ шоҳ назарига тушган бу аёл 1611 йилга келиб катта тантана билан Жаҳонгирга турмушга чиқди ва сарой маликалари қаторидаги анча юқори тўрдан жой эгаллади.

Нур Жаҳоннинг шахси ўқувчининг диққатини ўзига ром этмай қолмайди. У ўткир зеҳдли, ақл-заковатли, яхши савод эгаси, воқеаларни олдиндан кўра оладиган аёл эди. Унинг ноёб қобилиятига тан берган Жаҳонгиршоҳ кўпинча салтанат ишларини ҳал қилишни ҳам унга топшириб қўяр эди. Чунки Нур Жаҳон салтанат ишларини ҳал этишда энг мураккаб ҳолатларда ҳам тўғри ечим топа олар ва унинг нозик дипломатия билан қабул қилган қарорларига олий мақомдаги вазирлар ҳам лол қолишар эди.

Нур Жаҳоннинг подшоҳга бўлган садоқатининг чеки йўқ эди; у эрига шу қадар меҳр билан муомала қилар эдики, Жаҳонгир уни кўрганда ўзини йўқотиб қўяр, шунинг учун бўлса керак, кейинги пайтларда давлат ишларини бутунлай маликага ишониб топшириб қўйган эди.

---

¹ Бу ҳақда Нур Жаҳон Бегимга ажратилган саҳифада батафсил маълумот берилади.

Бу ҳақда Жаҳонгирнинг ўзи: «*Мен салтанатимни сеvimли маликамга бир пиёла май ва бир коса таомга сотиб юборганман*», дер эди. Ёшлигида жуда эрка ўсган шахзода Жаҳонгирнинг шоҳлик давридаги феъл-атворида жуда кўп ижобий хислатларнинг ҳосил бўлишида сеvimли маликаси Нур Жаҳоннинг ҳам сезиларли ҳиссаси бор бўлса ажаб эмас.

Инглиз тарихчиси доктор В. А. Смитнинг ёзишича, Жаҳонгир «*...хушфеъллик ва бадфеъллик, меҳрибонлик ва шафқатсизлик, одиллик ва адолатсизлик, нозиктаъблик ва дағаллик, фаросатлилик ва боалалик*» кайфиятларининг мажмуасидан иборат бўлган мураккаб шахс эди. У ўткир ақл ва ноёб қобилият эгаси бўлса ҳам, сурункали ичкилик ичиш уни адои тамом қилган эди. У табиатан адолатпарвар ҳукмдор бўлса ҳам, баъзан кўпинча жаҳлига эрк берар эди. Унинг бу хислатларини ўғли шахзода Хусравга нисбатан қилган муносабатидан ҳам кўриш мумкин.

Жаҳонгиршоҳ динга нисбатан холисона сиёсат олиб борар, ҳеч кимнинг диний эътиқодининг камситилишига йўл қўймас эди. Кийиниш ва дастурхон атрофида ўтириш одобига кўпроқ эътибор берар, намунали хулқ ва кийиниш маданиятини тарғиб қилар эди. У турли хил либослар ва маълум маросимларда кийиладиган сарполар турини кашф этган эди. Бундан ташқари, боғ ва гулзорлар бунёд қилишга, дарахт ва гулларни пайванд этиш ва янги навларини яратишга жуда ишқибоз эди.

Тарихнавис Жаъфарнинг таъкидлашича, Жаҳонгир ғайрат-шижоатли улуғ ҳукмдор эди. Агар у суюкли маликаси Нур Жаҳон таъсирига тушмаганда эди, улуғворликда отаси Акбаршоҳ билан бир сафда туриши мумкин эди. Бу ўринда у отаси Акбаршоҳ билан ўғли Шоҳ Жаҳон ўртасидаги оралик жойни эгаллаши мумкин.

Инглиз тадқиқотчиси сэр Ричард Бернснинг назарида эса Жаҳонгир Ҳиндистонда ҳукм сурган шоҳлар силсиласида сервиқор феъл-атворли, жисмонан серғайрат, санъат ва турмуш лаззатларини яхши кўрадиган, бошқаларга ҳам шуни раво кўрадиган, бироқ иродаси сустлиги туфайли буюк ҳукмдор мавқеига кўтарила олмаган подшоҳ сифатида гавдаланади.

«Бобурнома»нинг туркий нусхасидан инглиз тилига ўгирган инглиз таржимони ва бобурийлар тарихи тадқиқотчиси А. С. Бейвериж хонимнинг фикрига қараганда, Жаҳонгирнинг яхши фазилатларидан бири унинг табиат гўзаллигидан лаззатлана олиши ва гулларга ошиқлигидир.

Меъморчилик соҳасида Жаҳонгир отаси каби катта ва кўзга кўринарли ишлар қилишга улгурмаган бўлса ҳам, мамлакатда тасвирий санъатнинг ривожланиши ва кенг миқёсда ёйилишига катта ҳисса кўшган. Қайнотаси (Нур Жаҳоннинг отаси) Мирзо Ғиёсбек — «Эъгимод-уд-давла»нинг маҳобатли ва сержило мақбарасининг қурилишига шохнинг ўзи бошқош бўлган эди. Бу мақбара соф мраммрдан бино этилган бўлиб, ўша пайтгача мамлакатда ҳали бунчалик муҳташам ёдгорлик қурилмаган эди. Турли қимматбаҳо тошлардан ишланган безакларга ва унинг меъморий услубига қараганда бу мақбара бобурийлар ҳукмронлиги даврида яратилган меъморий обидалар ичида энг ҳашаматлиси ҳисобланади.

Жаҳонгир рассомчилик санъатига жуда ихлосманд бўлганлигидан, ўз даврида ва ўзидан аввал яратилган санъат асарларини тўплар ва уларни авайлаб сақлар эди. У бундай асарларнинг яхши билимдони ва ҳаками ҳам эди. Ўзининг ёзишча, унга муаллифи номаълум санъат асарлари кўрсатилганда, у бу асар кимнинг мўйқаламига мансуб эканини бехато айтиб берар эди. Бордию асар бир неча муаллиф ҳамкорлигида яратилган бўлса, бу асарнинг қай бир қисми қайси рассомнинг иши эканини, яъни портретнинг юз қиёфасини ким чизгану унинг қош-кўзини ким безаганини ҳам аниқ айтиб берар эди.

Фаррухбек, Муҳаммад Нодир, Оға Ризо, Устод Мансур, Муҳаммад Мурод исмли санъаткорлар ўша даврнинг машҳур рассом ва ҳайкалтарошларидан бўлиб, Жаҳонгир уларни ўз ҳомийлигига олган эди. Уларнинг кўпларига санъат соҳасида эришган муваффақиятлари ва маҳорати учун юқори мансаб ва унвонлар ҳам берилган эди. Жумладан, Оға Ризога «Нодир-уз-замон», Устод Мансурга эса «Нодир-ул-асар» унвонлари берилган эди. Гўзаллик ва санъат кишисига эътиқоди юқори бўлган Жаҳонгир маҳаллий ҳиндлар орасидан чиққан рассом ва ҳайкалтарошларга ҳам ҳомийлик қилар эди. Вижон Дас, ака-ука Кешвалар, Манохар, Мадҳав ва Тулси исмли рассомлар ҳам ўша даврнинг машҳур санъаткорлари қаторидан жой олган эдилар.

Жаҳонгир табиат гўзаллигига ошуфта бўлгани боис, ўша пайтда яратилган тасвирий санъат асарларида асосан қушлар ва гуллар, табиат манзаралари, ҳайвонлар ва муҳташам биноларнинг расмини чизишга кўпроқ эътибор берилар эди. Шарият талаблари анча қаттиқ бўлишига қарамай, баъзан инсон қиёфаси ҳам портретларда акс эттирилган эди. Бунда

рассомлар тасвирланаётган кишининг қадди-қоматинигина акс эттириб қолмай, унинг руҳий ҳолати ва ички кечинмаларини ҳам тўла тасвирлашга интилар эдилар. Айрим ҳолатларда сарой маликаларининг сурати ҳам ишланар, бироқ бундай пайтларда уларнинг юзидаги ҳарир парда мусулмончилик қондаларига кўра олинмас, бу ҳол эса уларнинг юз ифодасини ва руҳий кечинмаларини тўла акс эттириш имконини бермасди. Ишланаётган расмларда турфа рангли бўёқлар қўлланилар, уларни дид билан танлаш ва ўз ўрнида қўллаш имкони мавжуд эди. Ўша даврда ишланган расмларга қарасангиз, расмларда бўёқлар кўпроқ қўлланилганига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Тайёр бўлган суратлар ромга тортилиб, атрофига сержило нақшлар ишланар ва намойиш этишга чиқарилар эди. Жаҳонгирларнинг топшириғига асосан гўзал қушлар ва турфа ранг гуллар тасвири туширилган маҳсус тўплам (альбом) тайёрланиб унга ҳадя этилган эди.

Умрининг охириги йилларида у ўзининг хасталигини даъволаш мақсадида тез-тез Кашмир водийсига сафар қилиб турар эди. Бу водийнинг ноёб гўзаллигини у шундай тасвирлаган эди: *«Кашмир абадий ям-яшил қиёфага бурканган улкан бир боғдир. Бу воҳанинг нигоҳингиз етган жойигача тикилиб қарасангиз кўм-кўк майсазорлар, жимирлаб оқаётган жилғалар, турфа ранг атиргуллар, бинафша ва нарғиз гуллари кўзингизни қамаштиради. Баҳорда эса ўтлоқлар ва боғларгина эмас, ҳатто уйларнинг деворлари ва дарвозаларигача турфа ранг гулларга бурканиб олади, уларга қараб кўзинг қамашади, гуллар рангининг саноғига етолмайсан киши. Менинг буйруғимга биноан Устод Мансур юздан ортиқ рангдаги гулларнинг расмини рисоладагидек қилиб чизди. Отам даврида Кашмирда олчалар ўсмас эди. Боғбон Муҳаммадқули Афшар олчаларни Кобулдан келтириб ўтқазди ва маҳаллий кўчатларга пайванд қилиб ўстиришга муваффақ бўлди. Ун-ўн беш хил мевали ва манзарали дарахтларнинг янги навлари шу тарзда етиштирилди».*

Инглиз тарихчиси П. Брауннинг фикрича, *«Жаҳонгирнинг вафоти бобурийлар салтанати тасвирий санъати учун улкан ҳомийни йўқотиш бўлди. Ундан кейинги шоҳлар даврида ҳам санъатнинг бу тури сақланиб қолди-ю, бироқ бу санъатнинг олий руҳи Жаҳонгир билан кетган эди».*

Жаҳонгир 1627 йилнинг октябрь ойида Кобулдан Кашмирга дам олиш учун кетаётганда вафот этди. Унинг жасади Лоҳур яқинидаги Шоҳдара деган жойга дафн этилиб, қабри устига муҳташам мақбара бунёд этилди.

ШОҲ ЖАҲОН

Шоҳ Жаҳон ҳаётидаги муҳим саналар

- 1628 й.**
феврал — Шоҳ Жаҳон (Шаҳзода Хуррам) тож кийиб тахтни эгаллади.
- 1631 й.**
17 июн — Малика Мумтоз Маҳал вафот этди.
- 1634 й.** — Товус тахт қуриб битказилди.
- 1636 й.** — Шаҳзода Аврангзеб Деккон ўлкасига ҳоким этиб тайинланди.
- 1645 й.** — Тож Маҳал мақбараси қуриб битказилди.
- 1656 й.** — Мир Жумла машҳур Кўҳи Нур олмосини шоҳга инъом этди.
- 1657 й.** — Аврангзебнинг тахт учун кураши бошланди ва ғалаба билан якунланди.
- 1658 й.** — Шоҳ Жаҳон Агра қалъасида ҳибсга олинди ва Аврангзеб тахтни эгаллади.
- 1666 й.** — Шоҳ Жаҳон вафот этди.

Жаҳонгирнинг Хусрав, Парвез, Хуррам ва Шаҳриёр исмли тўрт ўғли бўлиб, уларнинг учинчиси, яъни шаҳзода Хуррам отасидан сўнг тахтни эгаллагач, ўзини Шоҳ Жаҳон деб эълон қилган эди. Шаҳзода Хуррам 1592 йилда Лоҳурда Жаҳонгиршоҳнинг ҳинд хотинидан туғилган фарзанди эди. У ёшлигида қадди-қомати жуда келишган, ақлу одобда бошқаларга намуна бўладиган, шу билан бирга шон-шухратга интилувчан серғайрат йигит бўлганидан, бобоси Акбаршоҳнинг суюкли набираси ҳисобланарди. Унинг шижоати, ақл-заковатини кўрган-билганлар ўша пайтдаёқ унинг тахт вориси бўлишига комил ишонч билан қарар эдилар. Укаси шаҳзода Шаҳриёр ҳали кўзга ташланиб улгурмасидан аввал шаҳзода Хуррам подшоҳ отасининг ҳам эътиборини қозониб улгурган эди. Унинг жасурлиги ва масъулиятни ҳис эта билиш туйғусини яхши қадрлаган Жаҳонгиршоҳ Хуррамни ўспиринлигидаёқ кўпгина жиддий ҳарбий юришларга сардор этиб тайинлар эди. У 15 ёшга тўлганида 8 минг пиёда аскар ва 5 минг суворийга қўмондонлик қилиш ҳуқуқини берувчи ҳарбий мансабга муносиб кўрилган. 1611 йилда 19 ёшга тўлгач, у 10 минг пиёда аскар ва 5 минг отлик навкарга қўмондонлик қила бошлади. 1612 йилда шаҳзода Хуррам лашкарбоши Асафхоннинг қизи гўзал Мумтоз Маҳал (Аржуманд Бону Бегим)га уйланди ва шун-

дан сўнг 30 минг пиеда ва 20 минг отлиқ аскардан тузилган кўшинга лашкарбоши этиб тайинланди.

Шаҳзода Шаҳриёр Жаҳонгиршоҳнинг суюкли маликаси бўлмиш Нур Жаҳоннинг аввалги эри Алиқулбекдан бўлган эркатой қизи Лодли Бегимга уйлангандан сўнг, шаҳзода Хуррамнинг атрофида турли фитналар уюштирилиб, унинг тахтга интилиш йўлида ҳар хил ғовлар пайдо бўла бошлади. Чунки салтанатда подшоҳдан ҳам устун келишга интилаган малика Нур Жаҳон ўз акаси, бош лашкарбоши Асафхон билан ҳам ҳисоблашмас, фақат ўзининг куёви бўлмиш Шаҳриёрни тахтга чиқариш режаларини тузар эди. Бундай ҳаракатларга норозилик белгиси сифатида шаҳзода Хуррам 1622 йилда исён кўтарди ва бу ҳол ота-бола ўртасида кескин тўқнашувларга сабаб бўлди. Асафхоннинг саъй-ҳаракати билан ота-бола ўртасида муроса битимига келишилди-ю, бироқ Нур Жаҳонни ўз фикридан қайтаришнинг иложи бўлмади.

1627 йилнинг октябрига келиб Жаҳонгиршоҳ Лоҳурда бу фоний дунёдан кўз юмганда Нур Жаҳон унинг ёнида эди. Нозик вазиятдан усталик билан фойдаланиб, тахтни эгаллаб олиш учун у зудлик билан шаҳзода Шаҳриёрни пойтахтдан Лоҳурга чақиртирди. Чунки бу пайтда тахтнинг асосий даъвогари бўлмиш шаҳзода Хуррам Ҳиндистоннинг жанубидаги узоқ ўлкалардан бўлган Деккон вилоятида эди. Унинг бу ерга етиб келиши учун бир неча ой муддат керак эди. Вазиятнинг қалтислигини яхши англаган лашкарбоши Асафхон ҳам бу ҳолга лоқайд қараб турмади. Куёви шаҳзода Хуррамнинг яқин орада пойтахтга етиб кела олмаслигига ва тахтни эгаллашдек нозик имконият қўлдан бой берилишига ақли етган Асафхон ўз тажрибаси ва ҳарбий қудратини ишга солиб, кескин ҳаракатлар билан марҳум шаҳзода Хусравнинг ўғли Довар Бахшни вақтинча тахтга чиқариб қўйди. Чунки сарой қоидаларига биноан подшоҳдан кейин тахтга энг катта ўғил, яъни шаҳзода Хуррам даъвогар бўлиши, у ҳаётдан кўз юмган бўлса, унинг ўғли даъвогар бўлиши мумкин эди. Бу ҳолдан усталик билан фойдаланган Асафхон шаҳзода Шаҳриёрхоннинг тахт сари интилиш йўлини тўсган эди. Малика Нур Жаҳон билан шаҳзода Шаҳриёр Асафхоннинг шиддатига дош бера олмадилар.

1628 йилнинг февраль ойида шаҳзода Хуррам Деккондан пойтахтга етиб келиб ва кескин ҳаракатлар билан тахтни эгаллагач, ўзини Ҳиндистондаги бобурийлар салтанатининг

подшоҳи Шоҳ Жаҳон деб эълон қилди. Шундан сўнг шаҳзода Шаҳриёр ҳибсга олинди, Нур Жаҳон эса салтанат ишларидан умуман четлатилди ва умрининг қолган қисмини тоатибодат билан ўтказиб, 1645 йилда ўз ажали билан оламдан ўтди. Тахтдан туширилган Довар Бахш боши омон қолганидан мамнун ҳолда Эронга қараб йўл олди, чунки тахтга даъвогар бўлиши мумкин бўлган барча шаҳзодалар бирмабир ҳибсга олиниб, қатл этилаётган эди.

Шоҳ Жаҳоннинг ўттиз йил (1628—1658) давом этган ҳукмронлик даври Ҳиндистон тарихида ёрқин из қолдирди. Бу давр ичида бобурийлар империяси ҳудудан унчалик катта ҳажмда кенгаймаган бўлса ҳам, ўша давр меъёри билан ўлчанадиган бўлса, мамлакат тараққиётининг энг юқори чўққисига чиққан эди. Бу давр фуқаро учун тинч, осуда ҳаёт ва тўкин-сочинлик, мўл-кўлчилик йиллари бўлди. Албатта, бу давр ҳам мамлакат ичкарисида айрим исёнлар ва Шоҳ Жаҳоннинг соғлиғи ёмонлашгандан кейин шаҳзодаларнинг тахт учун курашлари ҳамда салтанат ҳудудини кенгайтириш учун айрим ҳарбий юришлар бўлиб турди. Лекин бу юришлар фуқаро гарданига унчалик оғир юк бўлиб тушмади. Савдо-сотик ва маҳсулот ишлаб чиқариш анча юқори босқичга кўтарилди, аҳолидан олинадиган солиқлар камайтирилди, маънавий ҳаёт соҳасида ҳам сезиларли ишлар амалга оширилди.

Тарихнависларнинг таъкидлашларича, Шоҳ Жаҳондан аввалги ҳукмдорлар даврида мамлакат хазинасидан сарфланган харажат Шоҳ Жаҳон даврида сарфланган харажатнинг тўртдан бирига ҳам тенг эмас, лекин бошқа подшоҳлар йиллаб тўплаши мумкин бўлган бойликни Шоҳ Жаҳон жуда қисқа муддат ичидаёқ тўплаб қўйган эди.

Бойликни тўплаш ва уни ўз ўрнида сарфлай билиш учун ҳам алоҳида қобилият ва уқув бўлиши лозимлигини, давлат маъмуриятини ва унинг қўшинини бошқариш тизимини қай йўсинда ташкил этиш, солиқлар тизимини такомиллаштириш, қўшни мамлакатлар билан қай тарзда иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатиш ва бу ишлардан ўз мамлақати манфаати йўлида қандай фойдаланиш лозимлигини Шоҳ Жаҳон яхши англади ва шу нуқтаи назарларни эътиборда тутган ҳолда чора-тадбирлар белгилар ва уларнинг изчил амалга оширилиши устидан қатъий назорат ўрнатган эди.

Бу тадбирларнинг натижаси ўлароқ, у ҳукмронлик қилган даврда мамлакат ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий ва айниқса, маданий жиҳатдан тараққиётнинг энг юқори чўққи-

сига чиқди. Шунинг учун бўлса керак, тарихчилар унинг ҳукмронлик даври Ҳиндистондаги «*бобурий подшоҳлар ҳукмронлигининг олтин даври*» деб, Шоҳ Жаҳоннинг ўзини эса «*бунёдкор подшоҳ*» деб аташади. Чунки унинг ҳукмронлиги даврида бунёд этилган иншоотлар ундан аввалги аждодлари даврида қурилган бинолардан меъморий услуби жиҳатидан фарқ қилади. Мамлакат ҳудудида барпо этилган биноларнинг кўпчилиги, шу жумладан, Ҳумоюншоҳ мақбараси, Фотехпур Секри шаҳрида қад кўтариб турган бинолар, Искандариядаги Акбаршоҳ мақбараси, Аградаги Эътимод-уддавла Мирзо Гиёсбек мақбараси каби иншоотлар ўз меъморий услубига кўра ҳинд-форсча услубда қурилган. Бу бинолар ўзининг улкан ҳажми ва баҳайбатлиги билан ажралиб турса, Шоҳ Жаҳон даврида бунёд этилган меъморий обидалар ўзининг сержилолиги ва пурвиқорлиги билан кишини мафтун этади. Улар ортиқча маҳобати ва сербезаклилиги билан эмас, аввало нозик дид ила жило берилгани боис киши диққатини ўзига тортади.

Акбаршоҳ ва Жаҳонгиршоҳ даврида қурилган иншоотлар ҳинд-мусулмон услубида асосан қизил ғишдан қурилган бўлса, Шоҳ Жаҳон даврида барпо этилган бинолар мусулмон меъморлари лойиҳаси асосида қурилган бўлиб, уларнинг безаги учун асосан мрамар ишлатилар эди. Шоҳнинг мусулмончиликка эътиқоди кучли бўлганидан бўлса керак, 1632 йилдан эътиборан ҳиндларнинг бутхоналарини қуриш ман этиб қўйилган эди.

Шоҳ Жаҳон ҳукмронлиги даврида бунёд этилган меъморий обидаларнинг энг ноёб намунаси — дунёнинг етти мўъжизасидан бири ҳисобланган Тож Маҳал мақбарасидир. Бу бино шоҳнинг сеvimли маликаси ва вафодор хотини Мумтоз Маҳал Бегим вафотидан сўнг унинг хотирасига бағишлаб Жамна дарёси бўйига қурилган ёдгорлик бўлиб, бу обида соф муҳаббат ва садоқат рамзи сифатида бутун жаҳон аҳлини ҳозиргача ҳайратга солиб келади. Муаррих Ҳамид Лоҳурийнинг гувоҳлик беришича, бу бино 12 йил давомида қурилган бўлиб, унинг қурилишига 50 лак¹ рупий маблағ сарфланган.

Шоҳ Жаҳон Агра қалъасида ҳам бир неча тарихий иншоотлар қурдирган. Улар орасида Моти Масжиди ва Музаммон Бурж деб аталган қаср ўзининг бетакрор гўзаллиги билан

¹ 1 лак 100 мингга тенг.

кишини лол қолдиради. Масжид Девони Омнинг шимолий қисмида жойлашган бўлиб, у 4 йил (1648—1652) давомида қуриб битказилган. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, бу бинонинг қурилишига давлат хазинасидан 30 лак рупий сарфланган. Музаммон Бурж қасри соф мрамрдан ишланган мухташам сарой бўлиб, Шоҳ Жаҳон умрининг ҳибсда ўтган охириги йилларида шу қасрда яшаган ва шу ерда вафот этган эди.

1639 йилнинг май ойида Шоҳ Жаҳон пойтахт яқинидаги кейинчалик Шоҳжаҳонобод деб аталган меъморий мажмуадан ташкил топган улкан қалъанинг пойдеворига тош қўйиб берган эди. У ерда қад кўтарган Али масжиди ва қалъанинг ўзи ҳозиргача ўз чиройини бутун дунёга кўз-кўз қилиб туради. Бу меъморий мажмуанинг очилиш маросими жуда катта тантана ва тўю томошага айлантирилган эди. Ўша пайтда бунёд этилган Жомеъ Масжиди Ҳиндистондаги масжидлар ичида энг каттаси ва ҳашаматлиси ҳисобланади, унда бир вақтнинг ўзида 5000 киши намоз ўқиши мумкин. Бу бино олти йилда қуриб битказилган бўлиб, унинг қурилишига хазинадан 10 лак рупий маблағ сарфланган. Ўша пайтда бунёд этилган меъморий обидалар орасида Низомиддин Авлиёнинг оқ мрамрдан ишланган улкан мақбараси ҳамда Ажмор шаҳрида қад кўтариб турган мухташам бинолар кишининг диққатини ўзига тортмай иложи йўқ.

АВРАНГЗЕБ ОЛАМГИР

Аврангзеб ҳаётидаги муҳим саналар

1618 й.

24 октябр— Аврангзеб таваллуд топди.

1658 й. — Аврангзеб тахтни эгаллади.

1659 й. — Шаҳзода Шоҳ Шужо қўшини тор-мор этилиб, Шоҳ Жаҳон ва шаҳзода Мурод ҳибсга олинди. Аврангзебнинг тож кийиш маросими бўлиб ўтди.

1661 й. — Шаҳзода Муродни қатл этиш ҳақида ҳукм чиқарилди.

1662 й. — Аврангзеб қаттиқ бетоб бўлиб қолди.

1666 й. — Шоҳ Жаҳон 75 ёшида Аграда вафот этди.

1681 й. — Аврангзеб Деккон ўлкасига жўнаб кетди.

1707 й. — Аврангзеб оламдан ўтди. Шаҳзода Муаззам ёхуд Баҳодиршоҳ тахтга чиқди.

Ҳиндистонда салкам уч ярим аср ҳукм сурган бобурийлар салтанати тарихининг ярим асрлик даври бобурий шаҳзода Аврангзеб Оламгир ҳукмдорлик қилган йилларга

тўғри келади. Бобурийлар сулоласида Аврангзеб бешинчи авлодга мансуб бўлиб, улар орасида бобокалони Акбаршоҳ сингари Ҳиндистон қитъасидаги бу улкан империяни ягона марказдан бошқариладиган яхлит бир давлат сифатида 50 йил (1658—1707 йй.) мобайнида бошқариб келган тарихий шахсдир.

Шаҳзода Аврангзеб («Тахт беаги») подшоҳ Шоҳ Жаҳоннинг битта онадан туғилган тўрт ўғлининг учинчиси бўлиб, у 1618 йилнинг 24 октябрида Ҳиндистоннинг Ужжайин вилоятидаги Доҳад шаҳрида дунёга келди. Болалигиданоқ у араб, форс, туркий ва ҳинд тилларини яхши ўрганади, араб алифбосининг «шикаста» ва «настаълиқ» усулларида моҳир хаттотлар каби ёза олар эди. Эътиқодига кўра у ўзини сунний мазҳабига мансуб мусулмон деб ҳисоблар ва ёшлигиданоқ муқаддас Куръони Карим оятларини мукамал билар ва уларни таҳлил қила олар эди. 1625 йилда Шаҳзода Хуррам (Шоҳ Жаҳон) ўз отаси Жаҳонгиршоҳга қарши исён кўтариб мағлубиятга учраганида, унинг ўғилларидан Доро Шукӯҳ ва Аврангзеблар малика Нур Жаҳон ҳузурини гаровга ушлаб турилган ва Жаҳонгир вафотидан кейингина озод қилинган эдилар. Аврангзеб ўз олдига аниқ мақсад қўйиб, унга эришиш йўлида тинимсиз меҳнат қиладиган қатъий иродали йигит бўлганидан, ҳаётнинг оғир давларида ҳам ўзини йўқотмас ва мураккаб вазиятдан чиқиш йўллариини совуққонлик билан топа оладиган жасур ва ғайратли инсон эди. Болалик пайтида кунлардан бир кун у филлар жангини томоша қилаётган пайтда бир фил шиддат билан унга қараб юриб қолганда ёш Аврангзеб филдан нари қочиш ўрнига, филга қарши ҳужум қилиб, уни орқага қайтишга мажбур қилган эди. У қурол ишлатиш ва жанг олиб бориш санъатини маҳорат билан эгаллади ва биринчи ҳарбий юришдаёқ рақибини мағлуб этиб муваффақият билан қайтди. Марказий Осиё ва Кандаҳорга қилинган ҳарбий юришларда лашкарбошилиқ қилди, тахтни эгаллагунга қадар Гужарат вилоятида ва Деккон ўлкасининг тўртта вилоятида ҳокимлик вазифасида туриб, ҳарбий саркарда ва моҳир маъмур сифатида яхшигина тажриба орттирди. Бу борада тўпланган тажрибалари ва қобилияти ака-укаларига қарши тахт учун олиб борилган шиддатли жангларда қўл келиб, улардан ҳар томонлама устун эканини намоиш этди ва 1658 йилнинг июл ойида салтанат тахтини қўлга киритди. 1659 йилнинг июн ойида тож кийиб, ўзини расман Ҳиндистондаги бобурийлар салтанатининг подшоси Абдул Музаффар Муҳиддин Му-

ҳаммад Аврангзеб Баҳодир Оламгир — Подшоҳи Ҷазирӣ деб эълон қилди.

Ҷазаирӣ Эрон шоҳи ва Бухоро хонларидан махсус элчилар келиб, совға-саломлар билан подшоҳни қутлаб муборакбод этган эдилар. Подшоҳ сифатида Аврангзеб ўз вазифасига жуда юқори масъулият билан қарар, халқ манфаатини ўз манфаатидан юқори қўяр, оддий фуқарони ҳимоясига олишни ўзининг асосий бурчи деб билар ва қўл остидаги мансабдорлардан ҳам шу тамойилларга риоя қилишларини қатъий талаб қилар эди. Отасига ёзган хатларининг бирида у шундай деб ёзган эди: *«Сиз мўтабар зоти олийларига яхши маълумки, қудрати улуг Парвардигор ўзининг ишончини мамлакатни асраб-авайлай оладиган ва халқини ҳимоя қила оладиган бандасигагина раво кўради. Ҳукмдорлик дегани эса ўз манфаати ва ҳузур-ҳаловатини кўзлаш эмас, балки оддий фуқарони ўз ҳимоясига олиш демакдир».*

Аврангзеб табиатидан жуда ҳафсалали киши бўлиб, бирон-бир маъмурий иш ёхуд ҳарбий тadbир унинг назаридан четда қолмас эди. Одати бўйича у бир кеча-кундузда уч-тўрт соатгина ухлар, қолган вақтда турли миқёсдаги маъмурий, ҳарбий ва маиший масалалар билан машғул бўлар эди. Сарой амалдорларидан бири унга соғлигини авайлаш мақсадида бир оз дам олишни маслаҳат берганида у шундай жавоб берган экан: *«Ҳақ Таоло мени бу дунёга шаҳзода ва подшоҳ қилиб ўзим учун эмас, балки бошқа бандалар учун яшаш ва уларга хизмат қилиш учун яратган. Ўзимнинг ҳаловатимни эмас, балки бошқаларнинг ҳузурини кўзлаб иш тутмоқлик менинг бурчимдир. Менинг бахтим халқимнинг бахтидан ажралмасдир».*

Аврангзеб ўз ҳаётининг асосий мазмунини ўз халқи устидан беғараз, холисона ва адолатли ҳукм юргизиш деб биларди. У салтанат тахтини эгаллаган пайтда мамлакатдаги иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий вазият жуда аянчли аҳволда эди. Отаси Шоҳ Жаҳон бетоб бўлиб ётиб қолгандан кейин унинг ёнида турган шаҳзода Дорро Шукӯҳ ўзининг ношудлиги ва лаёқатсизлиги туфайли унга ишониб топширилган салтанат ишларини ўз ҳолига ташлаб қўйган ва мамлакатни рисоладагидек бошқаришга қурби етмас эди. Чунки ака-ука шаҳзодаларнинг тахт учун олиб борган шиддатли жанглари ҳам мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий аҳволини жуда танг қилиб қўйганди. Мавжуд вазиятни Аврангзеб каби серғайрат ва ақл-фаросатли, уddaбурун раҳбаргина одилона ҳал этиши мумкин эди.

Шунинг учун Аврангзеб тож кийиб тахтга чиқиши биланоқ мамлакатнинг маъмурий идораларида, унинг молиявий тизимида кескин ислоҳий тадбирлар ўтказиш ҳақида қатор фармонлар чиқарди. Бу фармонлар асосида деҳқонлар, ҳунармандлар ва савдогарларнинг турмушини яхшилашга қаратилган тадбирлар белгиланди.

Бу пайтга келиб савдогарлардан олинадиган солиқлар ва бож тўловлари жуда юқори бўлганидан, мамлакат ичкарисида бўладиган савдо ва ташқаридан келадиган моллар миқдори кескин камайган, бу ҳол эса мамлакат ичкарисида нарх-навонинг кўтарилиб кетишига сабаб бўлаётган эди. Шу сабабли ҳам карвон йўлларида ва кечувлардан ўтишда, давлат чегараларини кесиб ўтишда олинадиган «роҳдари» деб аталадиган солиқ тури бекор қилинди, шунингдек ерли фуқародан уй (ёр) солиғи сифатида олинадиган «пандори» солиғи ҳам бекор қилинди. Умуман, аҳолидан турли баҳоналар билан олинадиган «аҳбоби» деб аталадиган турли йиғим ва тўловларнинг 80 га яқин тури бекор қилинди. Бу солиқларнинг асосий қисми оддий меҳнаткаш халқ зиммасига тушар эди. Бу билан давлат хазинаси бир неча юз минг рупий маблағдан маҳрум бўлаётган бўлса ҳам, оддий фуқаро гарданидаги бу оғир юк олиб ташланди. Бу тадбирий чоралар мамлакат подшоҳининг ўз халқининг моддий аҳволини яхшилаш ниятида эканидан далолат бериб турибди.

Аврангзеб ёшлигиданоқ ўта художўй ва тақводор инсон бўлгани учун тахтни эгаллагач, ўз фуқаросининг ижтимоий аҳволини ҳам яхшилаш, яъни уларнинг маънавий поклиги учун ҳам қаттиқ кураш олиб борди. Унинг шариат талабларига иттиқорлиги шу қадар юқори даражада эдики, ҳинд тарихчиси Л. П. Шарманинг таъкидлаб айтишича, Марказий Осиё ўлкаларига қилинган ҳарбий юришларнинг бирида жанг кескин давом этаётган бир пайтда отдан тушиб, пешин намозини ўқиб бўлгач, яна жангга кириб кетган экан. Шахсий ҳаётда ҳам Аврангзеб жуда камтар ва рисоладаги мусулмон бўлган эди. Истеъмол қиладиган таомлари ҳам, киядиган либослари ҳам жуда содда бўлиб, ортиқча ҳашам ва зебу зийнатларни ёқтирмас эди. У умрида бирон марта ҳам кайф қиладиган ичимлик ёхуд гиёҳларни тотиб кўрмаган тақводор инсон эди. Шунинг учун бўлса керак, унинг хотинлари бир вақтнинг ўзида тўрттадан ортмаган эди.

Аврангзеб ўзини мамлакатни одилона идора қилиш учунгина эмас, балки ислом динини, ва айниқса, унинг сунний

мазҳаби ақидаларини ҳимоя қилиш ва унинг таъсир доирасини янада кенгайтириш учун ҳам тахтга чиққан деб ҳисоблар эди.

Ўзининг 50 йиллик ҳукмдорлик фаолиятида Аврангзеб ҳамиша ана шу ақидага содиқ қолди ва бу эътиқодидан бир дақиқа ҳам воз кечмади. Ана шу ақидага содиқ бўлиш мақсадида у ўз отасини ҳибсда сақлашдан ҳам, ўз манфаатини кўзлаб тахтга даъвогарлик қилган ака-укаларини қатл қилишдан ҳам, ўз ўғилларини зиндонбанд ва дарбадар қилишдан ҳам қайтмади. Чунки у мусулмон подшоҳнинг асосий вазифаси мана шулардан иборат деб билар ва ўзидан олдин ўтган подшоҳ ажлодлари фаолиятидаги асосий камчиликлари ҳам ана шундай ишларни қилмаганликларида деб билар эди. Шу мақсадда мамлакатда зарб қилинадиган танга пулларга Куръони каримдан олинган калималарни ўйиб ёзиш қатъиян ман этилди, раққослар ва созандалар саройдан қувиб чиқарилди, мамлакат ҳудудида майпарастлик ва гиёҳвандлик қилиш ҳамда қимор ўйнаш қатъиян тақиқланди, бузуқ аёлларга эрга тегиш ёхуд мамлакат ҳудудидан чиқиб кетиш талаби қўйилди, ғайридинларнинг диний байрамларини саройда нишонлашга чек қўйилди. Масжид, мадрасалар ва хонақоларни қайта таъмирлаш, янгиларини қуриш, масжидларнинг имом ҳамда муаззинларига мунтазам равишда маош тўлаш тартиби ўрнатилди.

Шуни ҳам айтиш керакки, Аврангзеб ғайридинларга нисбатан муросасиз ва бетоқат эди. Уларнинг бутхоналарини ва мактабларини таъмирлаш ва янгисини қуриш ман этилди, кўпгина бутхоналар ўрнига масжидлар қурилди. 1679 йилнинг апрел ойидан эътиборан мусулмон бўлмаган ҳиндлардан «жузъя» солиғини ундириш ва уларнинг муқаддас қадамжоларини зиёрат қилганликлари учун ҳам қўшимча солиқ тўлашлари тартиби қайта тикланди. Мусулмон савдогарлари мол учун тўланадиган солиқдан озод қилиниб, ғайридин савдогарлардан молнинг 5 фоизи миқдорда солиқ олиш тартиби жорий қилинди. Солиқ йиғадиган идораларда номусулмонларнинг ишлаши ман этилди. 1688 йилдан эътиборан юқори лавозимдаги ғайридинларнинг тахтиравон (махоба)да юришлари ва чиройли отларни миниб юришлари ҳам чеклаб қўйилди. Бундай тадбирлардан қутилган асосий мақсад мамлакат миқёсида кўпчиликни ташкил қилувчи маҳаллий ҳиндларни мусулмон динини қабул қилишга ундаш эди. Уларни ислом динига жалб этиш учун уларга турли лавозимлар, пул, ер ва бошқа имтиёзлар берилар эди. Инг-

лиз тарихчиси С. Лейн — Поулнинг фикрича, Аврангзеб ўз тахтини фақат дин учунгина ушлаб турган эди. Бироқ бошқа динларга нисбатан олиб борилган бундай тажовузкорона сиёсат натижасида, табиийки, кўпчилиكنи ташкил қилувчи номусулмон аҳолиси подшоҳнинг итоаткор фуқаросига эмас, балки ғазабнок рақибига айланиб қолган эди.

Диний жаҳолатпарастлик деган тушунчага жуда яқин келиб қолган бу дунёқараш улкан мамлакатни бошқаришда муваффақиятга олиб келавермаслиги шубҳасиз. Аврангзеб ҳукмронлигининг охириги йилларида мамлакатда рўй берган сиёсий инқироз, ундаги бошбошдоқлик, жипсликнинг сусайиши ва ҳатто подшоҳга қарши кўтарилган исёнлар, қолаверса, фарзандларнинг ўз оталари сиёсатидан, унинг қаттиққўллигидан, ўз ўғилларига нисбатан ишончсизлигидан норозиликлари, эҳтимол, ана шундай жаҳолатпарастлик билан олиб борилган сиёсат натижаси бўлгандир. Аврангзеб тарихини яхши ўрганган тарихнавислардан бири сэр Жоду Нат Саркорнинг фикрича, унинг ҳукмдорлик даври ҳар бири 25 йилга тенг бўлган икки даврга бўлинади. Шимолий Ҳиндистонда ўтган биринчи қисми мамлакат худудини кенгайтириш, салтанат қудратини иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан мустаҳкамлашга бағишланган бўлса, иккинчи ярми мамлакат жанубидаги Деккон ўлкаси вилоятларида ва айниқса, Бижопур, Аҳмаднагар, Карнат, Маҳораштра, Голконда каби вилоятларда ражпутлар, маратхалар ва сикхларни бўйсундириш учун олиб борилган шафқатсиз жанглар мамлакатни ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий жиҳатдан инқирозга олиб келган давр бўлган эди.

Бу ҳарбий ҳаракатлар мамлакат худудини анча кенгайтириш имконини берган бўлса ҳам, бўйсундирилган бу ўлкаларни узоқ вақт қўлда сақлаб туриш имкони бўлмади. Бунинг сабаби улкан мамлакатни ягона марказдан туриб бошқариш имконияти бўлмай қолгани, подшоҳнинг кексалиги билан боғлиқ эди. Ўтказилган қаттиқ диний тазйиқлар натижаси ўлароқ кўплаб жанубий вилоятларнинг аҳолиси подшоҳдан юз ўгира бошлаган эди. Бу пайтда Аврангзеб жуда кексайиб қолган (90 ёшда)лиги учун ҳам мамлакатни бошқариш тизгинини ўз қўлида маҳкам тутиб тура олмас эди. Мамлакатнинг номусулмон аҳолисигина эмас, балки мусулмон аҳолисининг шиа мазҳабига мансуб қисми ҳам қаттиқ тазйиқ остига олиниши салтанат яхлитлигига ва диний мазҳаблари ўртасига раҳна солинишига сабаб бўлди.

Бу ҳол эса турли исёнлар кўтарилишига олиб келди, пировардида мамлакатнинг иқтисодий ва ҳарбий қудратига путур етказди, давлатни идора қилиш ишлари издан чиқди, фуқаронинг мол-мулки, унинг хавфсизлиги ва тинч, осуда ҳаёти таҳлика остида қолди.

Бунинг устига, Аврангзеб ҳаётининг охириги йилларида унинг оиласи ҳам инқирозга юз тута бошлади. 1702 йилда қизи Зебунисо Бегим вафот этди, 1704 йилда исёнкор ўғли Муҳаммад Акбар Эронда қувғинда, дарбадарликда ҳаётдан кўз юмди. 1705 йилда суюкли келини Жаҳонзеб оламдан ўтди, 1706 йилда кичик синглиси Гавҳараро Бегим бандликни бажо келтирди. Худди шу йили иккинчи қизи Меҳринисо Бегим ва унинг эри Иззат Бахш (Аврангзебнинг укаси шаҳзода Мурод Бахшнинг ўғли) дорулфанодан дорулбақога рихлат қилдилар. Бир ой ўтмай невараси (исёнкор шаҳзода Муҳаммад Акбарнинг ўғли) Баланд Акбар вафот этди. Ана шундай мусибатли кунларда 1707 йилнинг 3 март куни 90 ёшида Аврангзеб Оламгир бу ёруғ дунё билан видолашди. Унинг жасади Давлатобод шаҳридан 6—7 километрик масофадаги авлиё Шайх Зайн-ул-Ҳақ қабри ёнига дафн этилди. Ҳинд тарихчиси Жодунат Саркорнинг таъбири билан айтганда, «Буюк бобурийлардан яна бир буюги»нинг ҳаёти ана шундай хотима билан якунланди.

БОБУРИЙЛАР САРОЙИДАГИ МАЛИКАЛАР

Маълумки, шарқ мамлакатлари тарихида, шу жумладан, соҳибқирон Амир Темур ва темурий шаҳзодалар ҳукмронлик қилган даврларда сарой аёллари анчагина салмоқли мавқени эгаллаб турганлар ва давлатни бошқаришда маликаларнинг фикр-мулоҳазалари ҳамда эътиқодлари албатта ҳисобга олинган. Бунга буюк Соҳибқироннинг севимли маликаси, ўз даврининг юксак идрокли, фаҳм-фаросат ва гўзалликда тенги йўқ, ноёб ақл-заковат эгаси бўлмиш Сарой Мулк Хонимга бўлган муносабатини, Шоҳруҳ Мирзонинг суюкли хотини, нозик дидли, оқила, тadbиркор ва суҳандон малика Гавҳаршод Бегимга бўлган муносабатини ёхуд Халил Султон Мирзонинг саройида унинг суюкли маликаси Шодимулк Бегим тутган мавқеини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Темурийлар салтанатининг Ҳиндистондаги давомчилари бўлмиш бобурий подшоҳлар салтанатида ҳам маликалар давлатни одилона идора қилишда, мамлакатни ободонлашти-

риш ишларида, жумладан, меъморчилик, санъат ва адабиётни ривожлантиришда муҳим мавқени эгаллаганлар ва тарихда сезиларли из қолдирганлар.

Ҳиндистон тарихидан хабар берувчи тарихий, илмий ва адабий манбалар саҳифаларини varaқлар эканмиз, уларнинг зарварақларида бобурий шоҳлар ва шаҳзодалар қаторида ўзига хос нузли ёғду таратиб турган сарой маликалари сиймоси алоҳида ўрин эгаллаганига гувоҳ бўламиз. Улар кўз олдимизда шоҳ ва шаҳзодаларга давлатни идора қилишда оқила маслаҳатгўй, тадбиркор сиёсатдон, истеъдодли олималар, ҳассос шоирлар, садоқатли ва вафодор ёр ҳамда меҳрибон оналар сифатида гавдаланадилар. Уларнинг ҳаёт йўли ва фаолияти адиблар ва тарихнавислар диққатини ҳамиша ўзига жалб қилиб келмоқда.

Маълумки, шарқ мамлакатлари тарихида, жумладан, Гулбадан Бегимнинг «Хумоюннома» асарида айтилишича, Хумоюншоҳ саройида шодлик кунларида аёллар мардонвор кийимлар кийиб, чавандозлик ва тирандозлик каби ўйинларда иштирок этишган ва камонбозлик машқларида қатнашганлар. Тўй маросимларида ўса Бегимлар подшоҳнинг ўнг томонида зардўзи кўрпачаларда ўтиришган.

Гулбадан Бегим уларнинг ҳаммаларини (жами 96 киши) санаб, «... булар мардона кийимларни киярдилар ва захиргартарошлик, чавандозлик, тирандозлик каби ҳунарларга уста эдилар ва сўзлардан кўнчилигини чалар эдилар», деб ёзади. Аёлларнинг тақдирини ҳал этишда уларнинг эрки ва фикри албатта ҳисобга олинар эди. Уларнинг ўз эркига эга бўлганликларига Хумоюншоҳнинг Ҳамидабонуға уйланиши воқеаси яхши мисол бўлиши мумкин.

Гулбадан Бегимнинг гувоҳлик беришича, Ҳамидабону Бегим Ҳиндол Мирзонинг пири бўлмиш Мирбобо Дўстнинг қизи бўлиб, Ҳиндол Мирзо уни ўз синглиси ва фарзанди қаторида кўрар эди. Шунинг учун ҳам подшоҳ акасининг бу қизга харидор бўлганидан хабар топгач, мабодо турмуши яхши бўлмаса, кулфатга сабаб бўлади, деган андишага бориб, бу никоҳга унчалик рўйхушлик бермаган эди. Хумоюн Ҳамидабонуни бир кўргандан кейиноқ унга уйланишга қарор қилган эди. Уни иккинчи бор ҳузурига чорлаганда, «Подшоҳларни фақат бир марта кўриш мумкин, иккинчи мартаба кўриш номаҳрамлик бўлади, мен бормайман», — дея рад жавобини беради бўлажак малика. Унинг бу сўзларини совчи бўлиб борган Субҳонқули Ҳазрат Хумоюнга етказганда, у «Агар номаҳрам бўлсалар, маҳрам қилиб

оламиз», — дея яна хузурига чақиртиради. Бироқ қирқ кунгача бўлажак малика подшоҳ хузурига боришга розилик бермайдди. Шундан сўнг Гулбадан Бегим билан Ҳиндол Мирзонинг тукқан онаси бўлмиш Дилдор Оғача Бегим Ҳамидабонуга насиҳат қилиб, «Ахир, бир кишига тегасан-ку, подшоҳдан ҳам яхши киши бўладими?» — дедилар. Бунга жавобан Ҳамидабону: «Тўғри, лекин мен қўлимни узатсам бўйнига етадиган кишига тегаман, қўлимни узатсам этагига ҳам етмайдиган кишига эмас», — деб жавоб берган эди. Дилдор Оғача Бегимнинг узоқ насиҳатлари ва панд-ўғитларидан кейингина Ҳамидабону подшоҳ Ҳумоюнга тегишга розилик берган эди. Ушанда эндигина 14 ёшга кирган қизнинг ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш борасидаги мулоҳазалари, унинг ўз эрки ўз қўлида эканлигини фаҳмлай олиши ўша даврда риоя қилинадиган ахлоқ нормалари, бу жамиятдаги аёлларнинг мавқеи ва уларга бўлган муносабат ҳақида бизга аниқ тушунча бериши мумкин. Ахир, жамиятнинг тараққиёт даражаси аёлларга бўлган муносабат билан ўлчанади, деган ақидалар бежиз эмас-ку.

ХОНЗОДА БЕГИМ

Хонзода Бегим — Бобуршоҳнинг бир онадан туғишган опаси, у Умаршайх Мирзонинг Қутлуғ Нигор Хоним билан бўлган никоҳдан 1478 йилда дунёга келган эди. Умаршайх Мирзонинг энг катта қизи бўлиб, укаси Бобур Мирзодан 5 ёш катта бўлган. Тарихдан маълумки, тақдир тақозоси билан 1501 йилда Бобуршоҳ Самарқандни Шайбонийхонга ташлаб чиқиб кетаётганда эгачиси Хонзода Бегим «Шайбонийхон илкига тушган» эди ва таомилга кўра, теурий аслзодаларга кўрсатиладиган иззат-икром билан Шайбонийхон уни ўзига никоҳлаб олган эди. Бироқ тарихчи Ҳайдар Мирзо Дўғлатнинг гувоҳлик беришича, бу никоҳ Бобур Мирзонинг шаҳардан оила аъзолари билан эсон-омон бош олиб чиқиб кетиши учун Шайбонийхон томонидан қўйилган шартлардан бири бўлган эди. Унинг ёзишича, Бобур Мирзонинг қаршилиқ кўрсатишга ҳеч чораси қолмай, Шайбонийхон билан сулҳ тузиб, опаси Хонзода Бегимни унга берган эди.

Бу ҳолни ўз хотираномасида Гулбадан Бегим ҳам тасдиқлаб, «Охир Хонзода Бегимни ўша хонга бериб; ўзлари қайтишлари зарур бўлди!», — деб ёзади. Бу никоҳдан бир

¹ Қаранг: «Ҳумоюннома», Тошкент, 1959, 25-бет. Форсча нусхасидан С. Азимжонова таржимаси.

ўғил дунёга келди ва унга Хуррамшоҳ деб исм қўйдилар. Бироқ бу никоҳ узоқ давом этмади. Эри билан бўладиган зиддиятли мунозараларда Хонзода Бегим кўпинча укаси Бобур Мирзо шаънини ҳимоя қилиш пайида бўларди. Бу ҳол эса Шайбонийхоннинг шубҳасига сабаб бўлар ва: «бир кун келиб укаси билан тил бириктириб менга панд берма-син», деган шубҳа билан Хонзода Бегимни талоқ қилади ва кўп ўтмай ўз қўшинида қуйроқ мансабдаги Сайид Хўжа исмли суворийга никоҳлаб беради. Бироқ Марв ёнидаги Шоҳ Исмоил ва Шайбоний ўртасидаги даҳшатли жангда Сайид Хўжа Шайбоний билан бирга ҳалок бўлади.

1511 йилда Хонзода Бегим Шоҳ Исмоилнинг ёрдами билан укаси Бобуршоҳ ҳузурига қайтгач, кўп ўтмай ўғли Хуррамшоҳ 10 ёшида хасталик туфайли вафот этади ва уни Бобуршоҳ саройидаги амалдор беклардан Зиёд Маҳди Хўжага турмушга берадилар. Бу воқеа А. Бевериж хонимнинг тахминича, «Бобурнома»нинг узилиб қолган йиллари — 1509—1519 йиллар оралигида бўлиб ўтган бўлиши керак. Гулбадан Бегим ўзининг хотираномасида аммаси Хонзода Бегимни эъзозлаб, энг азиз кишиси сифатида «оқа жоним», дея тилга олади.

Хонзода Бегим ҳаётнинг барча иссиқ-совуғини бошдан кечирган аслзода темурий маликалардандир. У 1545 йилда Кобул яқинидаги Кобулҳақ деган жойда фоний дунё билан видолашди.

ГУЛБАДАН БЕГИМ

Гулбадан Бегим Бобуршоҳнинг қизи бўлиб, у 1522 йилда Кобул яқинидаги Кобулҳақ деган жойда туғилган. Унинг онаси Дилдор Оғача Бегим номи билан танилган бўлиб, у маликанинг асли исми Солиҳа Султон Бегим эди. Шаҳзодалар Ҳиндол Мирзо, Олур Мирзо ҳамда маликалар Гулранг Бегим, Гулчеҳра Бегимлар ҳам ана шу маликадан туғилган эди.

Бобуршоҳнинг хотинлари орасида Ҳумоюн Мирзонинг онаси Моҳим Бегим кенг билимли, ақл-заковатли ва доно аёл бўлиб, сарой аъёнлари орасида катта обрў ва иззат-икромга сазовор бўлган малика эди. Шунинг учун бўлса керак, Бобуршоҳнинг фармониغا биноан 1525 йилда Гулбадан Бегим билан Ҳиндол Мирзо Моҳим Бегим тарбиясига берилган эди. Бу ҳақда «Бобурнома»да ҳам маълумотлар бор.

Гулбадан Бегим ҳар иккала онасини ҳам барабар ҳурмат-эҳтиром билан эъзозлайди. «Хумоюннома» асариди тўққан онасини кўпинча «Дилдор Бегим» деб тилга олса, Моҳим Бегимни «Онам ҳазратлари» деб ҳурматлайди. Отаси Бобуршоҳни эса «Фирдавс макон ва жаннати ошиён» деб таърифлайди.

Гулбадан етти ёшга киргунча Кобулда Моҳим Бегим ҳузуриди яшади ва 1529 йилда подшоҳ отасининг таклифига биноан Моҳим Бегим билан Ҳиндистонга (Аграга) отаси ҳузурига кўчиб келди ва умрининг қолган қисми Ҳиндистон билан боғлиқ ҳолда кечди. Кейинги воқеалар тафсилотлари «Хумоюннома»да муфассал ёритиб берилган. 1539 йилда Гулбадан Бегимни Хумоюншоҳ саройидаги амалдорлардан бўлган Хўжа Хизирхонга турмушга узатдилар ва бу никоҳдан бир ўғил фарзанд туғилиб, унга Саодатёр деб исм қўядилар.

Гулбадан Бегим юксак идрокли, ўткир фаросатли, тadbиркор ва ноёб ақл-заковат соҳибаси бўлганидан, ўз даврининг етук билимдони ва олимаси бўлиб етишди. Турмушга чиққандан кейин ҳам акаси Хумоюншоҳ саройида унинг энг яқин маслаҳатгўйи ва давлат ишларини юритишда кўмакчиси бўлиб, давлат миқёсидаги дипломатик ишларда иштирок этар, мунозарали масалаларни ҳал этишда доно маслаҳатлари билан ёрдамлашар эди. Хумоюншоҳ ҳаётининг қувғинда, қийинчиликда кечган кезларида ҳам унинг содиқ ҳамроҳи, ҳамдарди ва маслақдоши бўлиб қолаверди. 1556 йилда Хумоюншоҳнинг тасодифий ўлиmidан сўнг ёш шаҳзода Акбар Мирзо тахтга чиққандан кейин ҳам подшоҳнинг онаси Ҳамидабону Бегим билан бир қаторда ёш подшоҳнинг маслаҳатгўйи ва маслақдоши мавқеида бўлиб, сарой аъёнлари орасида катта ҳурмат ва эҳтиромга сазовор бўлди. Акбаршоҳ томонидан «Фирдавс макон ва жаннати ошиён ҳазрат (Бобуршоҳ — F. C.) ҳақидаги воқеалардан нимаики билсангиз ёзингиз», деган топшириғидан кейин «Хумоюннома»ни ёзишга киришган эди.

Бу асарда баён этилган воқеалар муаллифнинг шахсий ҳаёти билан бевосита боғлиқ ҳолда кечган бўлса ҳам, у ўзи ҳақида кам гапириб, асосан, отаси Бобуршоҳ ва акаси Хумоюншоҳ ҳаётидан лавҳалар, саройдаги аркони давлат турмуш тарзидан намуналар, подшоҳ оиласидаги удумлар, подшоҳнинг оила аъзолари ва қариндошларига, сарой аъёнларига, амиру бекларга муносабатлари ҳамда уларнинг шахсий феъл-атворини ақс эттирувчи мисоллар келтиради. Бўлиб ўтган

воқеалар асарда тўғри баҳоланган ва уларнинг иштирокчиларига ҳаққоний тавсиф берилган. Муаллиф ўз даврининг етук суҳандонларидан бўлгани учун асар тушунарли ва раван тилда ёзилган. Ундан Ҳумоюншоҳ ҳукмронлиги давридаги воқеалар ҳақида қимматли маълумотлар олиш мумкин. Машҳур бобуршунос олима Сабоҳат Азимжонова таъкидланганларидек¹, Бобуршоҳ вафотидан кейин ҳам давлат тили форс тили бўлиб қолган бўлса ҳам, саройда тарихда «чигатой тили» деб ном олган ўзбек адабий тилида гаплашилиб, Бобур қайд қилган Андижон диалектида шеър ёзувчи шоирлар тўпланган.

Улуғ Лутфий, буюк Алишер Навоий, машҳур Заҳириддин Муҳаммад Бобур асос солган маданий муҳитдан нафас олиб вояга етган Гулбадан Бегим ўз асарида ўзбек тилига хос кўплаб ибораларни ва айрим ҳолларда эса мукамал жумлаларни келтиради. Шу билан бир қаторда асарда ҳинд ва урду тилларидан кирган иборалар ҳам учрайди. Бу ҳол «Ҳумоюннома»нинг тарих, адабиёт, тил тарихи, этнографияни ўрганувчилар учун муҳим манба эканидан далолат беради. Асар мароқ билан ўқилади. Айрим манбаларда Гулбадан Бегимнинг ғазаллар битгани ҳақида ҳам маълумотлар бор.

Акбаршоҳ саройининг тарихчиси, ўз даврининг етук уламоларидан бўлмиш Абул Фазлнинг «Акбарнома» асарида ёзишча, Гулбадан Бегим 1575 йилда Маккаи мукаррамага ҳаж сафарига борган ва 1582 йилда қайтиб келган. Акбаршоҳ саройида унга катта нафақа тайинланиб, махсус хизматкорлар берилган, 1603 йилда 80 ёшида вафот этган. Уни дафн этиш маросимида Акбаршоҳ аммасига бўлган фарзандлик бурчини адо этиб, марҳуманинг тобутини қабристонгача кўтаришиб борган.

НУР ЖАҲОН БЕГИМ

Нур Жаҳон Бегим наслий жиҳатидан бобурий маликалар тоифасидан бўлмаса ҳам, Ҳиндистонда ҳукм сурган бобурий подшоҳларнинг учинчи авлоди бўлмиш Жаҳонгиршоҳнинг иккинчи хотини бўлган эди. Унинг асл исми Меҳринисо бўлиб, отаси Мирзо Фиёсбекнинг келиб чиқиши эронлик эди. Мирзо Фиёсбекнинг отаси Хўжа Муҳаммад Шариф

¹ Қаранг: С. Азимжонова. Гулбадан Бегим. «Ҳумоюннома», Т., 1959, 23-бет.

исмли киши бўлиб, Эрон шоҳи Шоҳ Тахмасп ҳукмронлиги даврида Язд қалъасида доруғалик қилар эди. Унинг вафотидан сўнг, ўгли Мирзо Фиёсбекка мусибатли кунларни бошидан кечиришга тўғри келди ва отасининг дўстларидан бўлган карвонбоши Малик Масъуднинг ёрдами билан 1577 йилда оиласини кўчириб, Ҳиндистонга йўл олди. Карвон Кандаҳорга келиб тин олиш учун тўхтаганда Мирзо Фиёсбекнинг ҳомиладор хотини кўзи ёриб бир қиз дунёга келди. Унга Меҳринисо деб исм қўйдилар. Шундан сўнг карвонбоши Малик Масъуд Мирзо Фиёсбекни Ҳиндистонга олиб келиб, танишлари орқали Акбаршоҳ саройига хизматга жойлаштириб қўйди.

Табиатан анча қобилиятли ва шоиртабиат киши бўлганлиги туфайли Мирзо Фиёсбек тез орада аркони давлат назарига тушиб Кобул саройида девонбеги лавозимига тайинланди ва кейинчалик садоқатли хизматлари туфайли Жаҳонгиршоҳ саройида «Эътимод-уд-давла» (*Давлат таянчи*) унвонига сазовор бўлиб, бош вазирлик даражасигача кўтарилди.

1594 йилда 17 ёшга тўлган Меҳринисони шаҳзода Салимнинг хизматида бўлган Алиқулибек Истижлу исмли эронлик бир саргузашт талаб йигитга турмушга бердилар. Табиатан жасур ва довиюрак бўлган бу йигит шаҳзода Салимнинг ҳаётига чанг солаётган даҳшатли йўлбарсни ўлдиргани учун 1599 йилда шаҳзода Салим унга «Шери афгон» деган тахаллус берган эди. 1602 йилда шаҳзода Салим отасига қарши исён кўтарганда Алиқулибек Шаҳзода Салим хизматидан қочиб, Акбаршоҳ ҳузурига борган эди. Акбаршоҳ вафотидан сўнг Салим Жаҳонгир номи билан тахт вориси сифатида салтанат тахтини эгаллагач, Алиқулибекнинг гуноҳидан кечди ва уни узоқ Бенгалиянинг Бурдван вилоятига маҳаллий афгонларнинг исёнини бостириш учун юборди. Бу ишни муваффақият билан удалагани учун унга ўша ердан катта жоғир (*ер мулк*) ажратиб берилди ва шу жойда яшашига тўғри келди.

Бундай муносабат, яъни марказдан четлаштирилгани учун ранжиган Алиқулибек ўзига юклатилган вазифага совуққонлик билан қарай бошлади. Подшоҳнинг фармониغا кўра 1507 йилда Бенгалияга янги ҳоким этиб тайинланган Қутбиддин Алиқулибекни ўз ҳузурига чақиртириб, бу борада унга танбеҳ бермоқчи бўлганида, бундан ғазабланган Алиқулибек қиличи билан уни чопиб ташламоқчи бўлади. Бу машъум ниятни пайқаб қолган Қутбидиннинг соқчилари

унга ташланиб, бир ҳамла билан Алиқулибекни чопиб ташлайдилар.

Алиқулибекнинг бева қолган хотини Меҳринисо ва қизи Лодила эса маҳбус сифатида Аграга жўнатилди. Бу ерда Меҳринисо Акбаршоҳнинг беваси Салима Бегим хизматига берилади. 1611 йилнинг наврўз байрами нишонлаётган кунларнинг бирида ҳарам аҳли учун ташкил қилинган савдо расталарининг бирида Жаҳонгиршоҳ Меҳринисони кўриб, унга ошиқу беқарор бўлиб қолади ва ўша заҳотиёқ унга уйланишга қарор қилади. Март ойининг охирида тўй тантаналари бўлиб ўтади. Янги маликага эътиқоди юксак бўлган Жаҳонгиршоҳ кўп ўтмай уни дастлаб «Нур маҳал», кейинроқ эса «Нур Жаҳон» деган ном билан атай бошлайди.

Тарихий манбаларда Жаҳонгиршоҳнинг Меҳринисога уйланиши ва унинг аввалги эри бўлмиш Алиқулибекнинг сирли тарзда ўлдирилиши ҳақида бир-бирига зид бўлган турлича фикрлар билдирилади. Бир гуруҳ тарихнавислар (Р. Трипати, С. Р. Шарма, Бени Прасад ва бошқалар) Жаҳонгиршоҳ Меҳринисони 1611 йилги наврўз тантаналарида кўриб қолиб ўша ондаёқ унга уйланишга қарор қилгани ва унинг собиқ эри Алиқулибекнинг ўлимида Жаҳонгирнинг қўли йўқлигини таъкидлайди. Яна бошқа бир гуруҳ тарихчилар (Ишвари Прасад, Нина Эптон, голландиялик сайёҳ Де Лае) эса Жаҳонгир шаҳзодалик пайтидаёқ ҳарам хизматида бўлган Меҳринисони махсус бозорда кўриб қолиб, шу ондаёқ севиб қолгани ва унга уйланишни ният қилгани, бироқ отаси Акбаршоҳ бу тенгсиз никоҳга розилик бермагани учун ўз ниятини унинг вафотидан сўнггина рўёбга чиқариш имконига эга бўлганини, ана шу ниятини амалга ошириш мақсадида махсус топшириқ билан Алиқулибекни хуфиёна ўлдиртириб, Меҳринисони қўлга киритганини тахмин қилишади. Ҳар хил гап-сўзларнинг олдини олиш учун Алиқулибекнинг ўлимидан кейин тўрт йил вақт ўтгачгина тўй қилингани алоҳида таъкидланади.

Биринчи фикр тарафдорларининг тахминига кўра, Жаҳонгир шаҳзодалик пайтида Меҳринисони билмаган, чунки улар ўртасидаги ишқий можаро ҳақида ўша даврда яратилган ёзма манбаларда бу ҳақда фикр билдирилмаган. Бунинг устига, агар Акбаршоҳ шаҳзода Салимнинг Меҳринисога ошиқ эканидан хабардор бўлганда, Алиқулибекни шаҳзода хизматига қўймаган бўлар эди ва кейинчалик шаҳзода Салим тахтни эгаллагач, Алиқулибекни мансабга тайинламаган бўлар эди.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, Алиқулибекнинг ўлдирилишида Жаҳонгирнинг қўли бўлганда, қатъий ирода эгаси Меҳринисо Жаҳонгирга турмушга чиқмаган ва унга садоқатли хотин бўлмаган бўларди. Эрининг ўлимидан кейин Меҳринисонинг ҳарамга келтирилишига сабаб шуки, унинг отаси Мирзо Фиёсбек ва акаси Асафхонлар ўша пайтда саройда масъул лавозимларда хизмат қилар эдилар.

Иккинчи фикр тарафдорларига келсак, улар шаҳзода Салим билан Меҳринисо ўртасида ёшлигиданоқ ишқий можаролар бўлиб ўтгани, бироқ Меҳринисо Алиқулибекка унаштириб қўйилгани учун Акбаршоҳ бу тенгсиз никоҳга рози бўлмагани, шунинг учун ҳам тахтни эгаллагандан сўнг, Жаҳонгир Алиқулибекдан кутулиш мақсадида уни узоқ Бенгалияга сургун қилиб, у ерда бошқаларнинг қўли билан уни ўлдиртиргани таъкидланади.

Уларнинг фикрича, ота-онаси ва акаси тирик туриб Меҳринисонинг Акбаршоҳнинг беваси бўлмиш Салима Бегим хизматига берилиши, албатта, кишида шубҳа уйғотади. Меҳринисо саройга келтирилгандан кейин орадан тўрт йил ўтгач қилинган тўй эса, атрофдагиларнинг Алиқулибекнинг ўлими тафсилотлари ҳақидаги шубҳаларини сўндириш учун зарур бўлиб, тўй маросими атайин кечиктирилган эди.

Бу воқеалар тафсилотлари ҳеч қайси бир ёзма манбада зикр этилмаган. Кундалик ҳаётининг ҳар бир дақиқасини баён қилиб ёзиб қолдирган Жаҳонгиршоҳ ўзининг машхур «Тузуки Жаҳонгирий» деб аталган хотираномасида ҳам Алиқулибекнинг ўлими ва ўзининг Меҳринисога уйланиши тафсилотлари ҳақида лом-мим демайди. Ўша даврнинг бошқа тарихчилари (асосан сарой тарихчилари бўлгани учунми) эса подшоҳнинг оилавий ҳаёти ҳақида ҳолис фикр билдиришга, табиийки, журъат эта олмаган бўлишлари мумкин.

Меҳринисо Жаҳонгиршоҳга турмушга чиққанида ўттиз тўрт ёшда бўлишига қарамай, ўзининг ноёб гўзаллигини сақлаб қолган эди. Сарой ҳарамиди Мумтоз Маҳалнинг шахсий хизматида бўлган Саттинисо исмли оқсоч аёлнинг таърифлашига қараганда¹, унинг юзи оппоқ ва бир оз чўзинчоқроқ бўлиб, бодом қовоқлари қалин ва қоп-қора қошларига жуда ярашиб турар, хушбичим лаблари эса бир оз юпқароқ, нозик ияги остидан бақбақаси билинар-билин-

---

¹ Қаранг: Нина Эптон. «Менинг севимли маликам Мумтоз Маҳал», «Инглиз тилида. Nina Epton «My beloved Empress Mumtoz Mahal», Dehli, 1994.

мас сезилиб турар, йўгон қилиб ўрилган тим қора сочлари тақимига тушиб турар эди. Унинг ўткир ақл, кучли ирода ва чексиз ғайрат-шижоат эгаси экани тийрак кўзларидан, юриш-туришларидан, атрофдагиларга қилган муомаласидан аниқ кўриниб турар эди. У ўқимишли ва ўта маданиятли аёл бўлиб, шеърят, мусиқа ҳамда тасвирий санъатни жуда яхши кўрар, гўзаллик ва нафосатни жуда қадрлар, форсийда «Махфий» тахаллуси билан ғазаллар ҳам битиб турар эди. Унинг ғазаллари исломий ғазаллар мажмуасига ҳам киритилган. Рассомлик санъатига ихлоси баландлигидан акаси Асафхоннинг қизи Аржумандбонуни шаҳзода Хуррамга узатишдан олдин бўлажак келиннинг суратини ўз қўли билан чизиб шаҳзодага кўрсатган эди. У гуллардан гулчамбарлар ва хушбўй атирлар тайёрлаш ишини ҳам яхши ўзлаштирган бўлиб, манбаларнинг гувоҳлик беришича, «Атри Жаҳонгирий» атири ҳамда гулобнинг ихтирочиси ҳам Нур Жаҳоннинг ўзи бўлган экан.

Табиатан ғайратли аёл бўлганидан ёшлигиданоқ чавандозлик ва камонбозлик машқларида фаол қатнашар, атрофидаги ёш маликаларни ҳам шунга чорлар эди. Фикр доираси кенг ва тасавури беқиёс бўлганидан янги бичимдаги либослар, янги нусхадаги тақинчоқ ва безаклар лойиҳасини кашф этар ҳамда тикиладиган сарполар учун дид билан мато танлар эди.

Жаҳонгиришоҳга турмушга чиққандан кейин икки йил ўтмаёқ Меҳринисо Подшоҳ Бегим мақомига эга бўлди ва дастлаб «Нури Маҳал» (Сарой чироғи) ва кейинроқ «Нури Жаҳон» (Жаҳон чироғи) унвонига сазовор бўлди. Маъмурий ишларни ҳал этишда ҳам у анча лаёқатли бўлиб, ҳал қилиниши лозим бўлган сиёсий ва дипломатик муаммоларнинг ечим нуқтасини зукколик билан топар ва баҳслашувчи томонларга холисона муносабатда бўлар, давлат аҳамиятига молик ишларни адолат билан ҳал этишга интилар эди. Подшоҳнинг қабул маросимларида номаҳрамлар назаридан парда билан тўсиб қўйилган махсус жойда ўтириб иштирок этар эди. Подшоҳ номидан чиқариладиган фармони олийга подшоҳ билан ёнма-ён имзо қўяр, ўша даврда зарб қилинган пулларда унинг ҳам акси туширилган эди. Чунки Жаҳонгиришоҳ маишатга берилиб кетган ёки бетоб бўлган пайтларда фармонларга ўзи имзо қўяр эди ва бу ҳужжат салтанат ҳудудида қонун кучига эга деб тан олинарди. Давлат аҳамиятига молик бўлган биронта ҳужжат Нур Жаҳоннинг розилигисиз қабул қилинмас, ёши ўтиб, соғлиғининг маза-

си қочиб бораётган Жаҳонгиршоҳ эса бунга монелик қилмас, аксинча, бутун салтанат ишларини суюкли маликасига ишониб топшириб қўйган эди.

Нур Жаҳоннинг подшоҳ эрига бўлган садоқатининг чеки йўқ эди. Уни шунчалик меҳр ва ардоқ билан севардики, Жаҳонгир бундан ҳушини йўқотиб қўярди. Ўғли шаҳзода Хуррам, унинг рафиқаси Аржумандбону, Нур Жаҳон ва оқсоч аёл Саттинисо иштирок этган ҳарамдаги суҳбатларнинг бирида мусулмончиликдаги қўп хотинлилик ҳақида гап кетганда, шаҳзода Хуррам, эркак кишининг нечта хотини бўлишидан қатъи назар, улардан биттаси энг суюклиси бўлишини алоҳида таъкидлаб айтган эди. Унинг бу фикрига қўшилиб, Жаҳонгир Меҳринисога уйлангандан кейингина ҳақиқий лаззатли оила қандай бўлишини тушунганини тан олиб айтган эди. Ўшанда уялганидан қизариб кетган Нур Жаҳон ҳақида гапириб оқсоч Саттинисо: *«Шундай кучли ирода эгаси бўлган бу аёлнинг бу гандан қизариб кетганини ўшанда биринчи бор кўришим эди»*, деб ҳикоя қилади.

Нур Жаҳон жисмонан ҳам бақувват ва шижоатли аёл бўлганидан эри билан тез-тез шикорга чиқиб турар, мўлжалга олган ҳайвон ёки паррандани беҳато урар эди. Ов пайтида бир неча бор йўлбарсларни ҳам аниқ мўлжалга олиб, отиб ўлдирган эди. Ҳарбий саркардалардан бўлмиш лашкарбоши Маҳобатхон исён кўтариб Жаҳонгир кетаётган карвонни ҳибсга олганда, Нур Жаҳон шижоат билан жангчи филга минганича, ўз ҳаётини таҳлика остида қолдириб, эрини ҳибсдан қутқарган эди. Ўшанда ўз акаси бўлмиш вазир Асафхонга ношудлиги учун қаттиқ ҳайфсан бериб, сарбозларнинг кўзи олдида жеркиб ташлаган эди. Зарур ҳолатларда унинг уддабуронлик билан ноқулай вазиятдан усталик билан чиқиб кетиш қобилиятига амиру беклар ҳам лол қолишар эди.

Шу билан бир қаторда Нур Жаҳон етим-есирлар ва ғариб-бу гураболарга доим ғамхўрлик қилиб турар эди. Айниқса, мусулмон етим қизларни куёвга чиқаришда уларнинг сепларини ўз ҳисобидан қилиб берар эди. Жаҳонгир ўзининг хотираномасида ёзишича, 500 дан ортиқ қизлар Нур Жаҳон паноҳида бўлган ва турмушга узатилган.

Нур Жаҳон ўз қариндошларини ҳам салтанатдаги юқори лавозимлар билан сийлар эди. Отаси Мирзо Ғиёсбек малика қизининг ғамхўрлиги туфайли «Эътимод-уд-давлат» (давлат таянчи) унвонига эришди ва саройда давлат маслаҳатчиси мақомидаги лавозимда, акаси Асафхон эса дастлаб сарой доругаси, кейинроқ эса бош вазир мансабини эгаллаган

эди. Аввалги эри Алиқулибекдан бўлган қизи Лодила Бегимни шаҳзода Шаҳриёрга никоҳлаб бергач, уни ҳам совға саломлару мансабу унвонларга кўмиб ташлаган эди.

Жаҳонгир ҳаётининг охириги даврига келиб Нур Жаҳон салтанатнинг ҳақиқий ҳукмдорига айланиб қолган эди. У жуда пухта иш қилар ва ҳар бир ишни белгиланган вақтда бажарар эди. Унинг шахсий савдо дўконлари ва ишлаб чиқариш корхоналари ҳамда шахсий кемаси бўлиб, бу кема ҳаж сафарига борувчиларни ташиш билан шуғулланар эди.

Нур Жаҳон саройга келгач, сарой дабдабаларига сарфланадиган сарф-харажатлар кескин ортиб кетди. Шундан кейин у сарой аъёнларининг маълум муддатда ва маросимларда подшоҳга қимматбаҳо совға ва ҳадялар инъом этиш тартибини йўлга қўйди. Аркони давлатнинг энг ўзига ишонган амиру беклари ҳам унга илтижо кўзи билан қарар, унинг ғазабига дучор бўлишдан чўчиб турар эди. Подшоҳдан норози бўлиб исён кўтаргани учун ўлимга маҳкум этилганларнинг кўплари Нур Жаҳонга қилган илтижолари туфайли боши омон қолган эди. Панжоб ҳокими Жагат Сингх ҳам ана шундайлардан бири бўлган эди.

Беайб парвардигор деганларидек, Нур Жаҳон ҳам инсонга хос камчиликлардан холи эмас эди. У ўта рашкчи ва қизганчиқ бўлиб, мансаб доирасида бошқаларнинг ўзига яқин мавқеда туришини, бировнинг ундаги ҳокимиятга шерик бўлишини сира-сира истамас, чунки бу ҳол ўзининг мавқеига путур етказиб қўйишидан хавфсирар эди.

Нур Жаҳон дастлаб ҳокимият эгаси мақомига кўтарилган пайтда унинг ота-онаси ҳали ҳаёт бўлиб, улар унинг ҳаддан ошиб кетишидан тийиб турар эдилар. Бу пайтда у шаҳзода Хуррам (Шоҳ Жаҳон) билан анча иноқ эдилар. Шунинг учун ҳам акаси Асафхоннинг қизи бўлмиш Аржумандбонуни ўзи бош-қош бўлиб шаҳзодага иккинчи хотин сифатида тўй-тантаналар билан олиб берган эди.

1621 йилда онаси, 1622 йилда отаси оламдан ўтгач, Нур Жаҳоннинг ҳокимиятга бўлган иштаҳасини ҳеч ким жиловлашга журъат эта олмай қолди. У мавжуд қонун ва тартибларга бўйсунини, атрофдагиларнинг фикри билан ҳисоблашини истамас эди. Девони олдаги қабул маросимларида ёки муҳим масалалар муҳокама қилинаётган пайтда номаҳрамлар назаридан парда билан тўсиб қўйилган холи жойдан туриб бемалол ўз норозилигини билдираверар эди.

Алиқулибекдан бўлган қизини кичик шаҳзода Шаҳриёрга турмушга бергач, Нур Жаҳон Жаҳонгир вафотидан

кейин ҳам ҳокимиятни ўз ихтиёрида сақлаб қолиш иштиёқида ёна бошлаган эди. Бунинг учун эса тахтга куёви, Шаҳриёрни чиқариш керак эди. Шунинг учун ҳам асосий тахт даъвогари Шоҳ Жаҳоннинг тахт сари интилишларида унинг йўлига турли ғовлар солар, аркони давлат назарида уни обрўсизлантириш учун ҳар хил миш-мишлар ва найранглар тўқиб чиқара бошлаган эди. Ўз ниятига етиш йўлида у Шоҳ Жаҳоннинг гўдак ўғиллари Доро Шукӯҳ, Шоҳ Шужо ва Аврангзебларни гаров сифатида саройда тутиб туришдан ҳам тоймади. Чунки тахт Шоҳ Жаҳон қўлига ўтгач, ўзининг ҳокимиятдан четлатилишига ишончи комил эди. Шундай бўлди ҳам. Шоҳ Жаҳон тахтни эгаллагач, қайин отаси Асафхон билан маслаҳатлашиб, Нур Жаҳонни давлат ишларидан умуман четлатди. Унга нафақа тайинланди ва қолган умрини эрининг мақбарасини қуриш ишлари билан овора бўлиб, Лоҳурда, ўзига ёққан хизматкорлари қуршовида ўтказди ва 1645 йилда оламдан ўтди.

МУМТОЗ МАҲАЛ БЕГИМ

Юқорида айтилганидек, Мумтоз Маҳал Шоҳ Жаҳоннинг энг севимли маликаси бўлиб, унинг асл исми Аржумандбону эди. Унинг отаси Асафхон эронлик Мирзо Фиёсбекнинг ўғли бўлиб, Жаҳонгиршоҳ ва Шоҳ Жаҳон саройида отаси билан бир қаторда обрўли лавозимларда хизмат қилган, умрининг охирига келиб бош вазир даражасига кўтарилган эди.

Аржумандбону 1594 йилда туғилган бўлиб, отаси унинг мукаммал билим олиши учун барча шароитни яратиб берган эди. У араб, форс ва ҳинд тилларини мукаммал билар, ўтқир заковати туфайли Куръони каримни ёд олган эди. У маданиятли ва ўта одобли қиз бўлиб етишган, шу билан бир қаторда, у ноёб гўзаллик ва ифбат соҳибаси эди. Ҳинд адибаси Нина Эптоннинг юқорида номи зикр этилган асарида айтилишича, у балоғат ёшига етгач, турмушга узатилиш арафасида унга Саттинисо исмли мусулмон қиз шахсий хизматкор (оқсоч) қилиб тайинлаб берилган эди. Ушбу асарнинг асосий қаҳрамони ўша Саттинисо бўлиб, асардаги воқеалар унинг тилидан Аржумандбонунинг энг кичик қизи (ўн тўртинчи фарзанди) Гавҳароро Бегимга ҳикоя қилиб берилган.

Саттинисо Аржумандбонунинг биринчи кўришдаги таассуротини шундай таърифлайди: «Менинг диққатимни торт-

ган биринчи нарса унинг Жамна дарёси устида эрта тонгда пайдо бўладиган туманни аста тарқатиб юқори кўтарилган ётган қуёш нурларидек илиқ ва майин жилмайиши бўлди. Унга табиат кишининг ҳавасини ҳайратомуз тарзда қўзғотадиган камтарона гўзаллик ҳадя этган эди. Ҳар қандай одамни мафтун эта оладиган жозибаси борлигидан унинг ўзи ҳам хабардор эмасга ўхшарди, назаримда. Унга гўзаллик бахш этадиган нарсаларнинг энг муҳими — ёниб турган катта-катта кўзларю юзининг майин ифодаси, белигача тушиб турган қопқора ялтироқ сочлари, қалин қип-қизил лаблари эди. Унинг бадани майин етилиб пишган ўрик рангида бўлиб, ияги бир оз чўзиқроқ, унинг остидан сезилар-сезилмас бақбақаси кўзга ташланиб турарди. Ўнг ёноғида чиройли кулдиргич чуқурчаси бўлиб, бу унинг икки хислатидан: биринчиси, нозик қалбида яшириниб ётган кучли иродасидан, иккинчи томондан, кулги шинавандалиги ва ҳаёт неъматларидан лаззатлана олиш кайфиятидан гувоҳлик бериб турарди. Кўллари кичикроқ, бармоқлари калта ва бақувват бўлиб, бу ҳол эгасининг саховатли ва маҳоратли эканидан далолат бериб турар эди. Ҳаракатлари оҳуникидек нозик ва ёқимли, овози эса майин ва сероҳанг эди».

1611 йилнинг 26 июнида Аржумандбонуни Жаҳонгиршоҳнинг иккинчи ўғли шаҳзода Хуррамга катта тантаналар билан куёвга узатдилар.

Ҳиндистонда кенг тарқалган одатга кўра, Фотеҳпур Секри (Ғолиблар шаҳри)да истиқомат қилувчи машҳур мунажжим мўйсафид чолга Аржумандбонунинг келажагини башорат қилиб беришларини сўраб мурожаат этишганда, бу авлиё чол: «Сен жуда машҳур бўласан, бироқ бошқа ном билан таниласан», — деган эди. Саттинисонинг фикрича, ўшанда бу авлиё яна нималардир демоқчи бўлган-у, аммо қандайдир андишаларга бориб фикрини очиқ айтмаган эди.

Ҳақиқатан ҳам, Аржумандбону турмушга чиққандан кейин кўп ўтмай ўзининг бетакрор гўзаллиги, ахлоқу одоби, аёллик ифати, ҳаёси ва назокати билан, шунингдек, эрига бўлган соф севгиси ва садоқати, фарзандларига меҳру муҳаббати, атрофдагиларга самимий муносабати ва меҳр-шафқати туфайли сарой аъёнлари, ҳарам аҳли ва айниқса, қайнотаси Жаҳонгиршоҳ назарида катта обрў қозонган эди.

Аржумандбону табиатан жуда камтар ва художўй аёл бўлиб, мусулмончилиқнинг барча удум, эътиқодларини садоқат ва ихлос билан адо этар, бу борада эрига ҳам катта таъсир кўрсатар эди. (Чунки шаҳзода Хуррамнинг онаси ма-

ҳаллий ҳинд рожасининг қизи бўлиб, Будда динига сиғинар эди.)

Саройдаги ҳаётининг дастлабки даврида махсус ажратилган тарбиячилар ва хизматкорлари бўлишига қарамай, фарзандлари тарбияси билан шахсан ўзи шуғулланар, тўнғич чақалоқ қизи Чаманийни ўзи чўмилтирар, иккинчи қизи Жаҳоноро иккаласига кечалари эринмай эртақлар ва топишмоқлар айтиб беришга жуда моҳир эди.

Шоҳ Жаҳоннинг бизга маълум бўлган барча фарзандлари Аржумандбонудан туғилган. У унча узоқ бўлмаган умрининг охиригача жами ўн тўртта фарзанд кўрган, бироқ уларнинг еттитаси гўдаклигидаёқ турли касалликларга чалиниб оламдан ўтган. Энг катта қизи Чаманий вафот этганда, у жуда қаттиқ изтироб чеккан ва бир неча кунгача туз тотмай аза тутган эди. Бўш пайтларида жажжи набирасини суюб эркалатиш подшоҳ бобоси Жаҳонгирнинг ҳам сеvimли машғулотларидан бўлиб қолган эди. Набираси Чаманийнинг вафоти ҳақида у ўз хотираномасида *«Унинг жон қуши нозик қафасдан учиб чиқиб жаннат боғларига бориб кўнди»*, деб ёзган эди. Келини Аржумандбонуни ҳар кўрганда унинг қайғусидан юраги эзилиб, кўнгли бузилавергач, у ҳовли ўртасидан девор олдириб кўйган эди.

Аржумандбону шахзода Хуррамнинг барча ҳарбий юришларида унга ҳамроҳлик қилар, унинг қувончли ва ташвишли кунларида унга шерик бўлар, зарур ўринларда оқилона маслаҳатлари билан эрининг муваффақиятларига сабабчи бўлар эди.

Эри жангта отланган кезларда унинг соvuти ичидан кийиладиган кийимларига Қуръони каримдан олинган оятларни ёзиб тумор қилиб берар, эри қайтгунча кечалари мижжа қоқмай унга Аллоҳдан паноҳ тилаб тиловат қилиб чиқар эди.

Ана шундай кутишлардан тоқати тоқ бўлиб ўтирган кунлардан бирида Аржумандбонунинг бир оз кўнглини ёзиш ниятида қайнотаси Жаҳонгиршоҳ ўлимга маҳкум этилган бир маҳбус билан фил ўртасида бўладиган жангни томоша қилишга таклиф қилиб қолади. Аржумандбону ўша кезларда ҳомиладор бўлиб, яқинда кўз ёриши кутилаётган эди. Ушанда табиатан ўта иримчи бўлган малиқа бундай ҳолатда филдек бадбашара махлуққа узоқ тикилиб туриш унга мумкин эмаслигини, акс ҳолда туғилажак чақалоғи ҳиндлар худоси Ганешга ўхшаб филбашара бўлиб туғилишидан чўчишини айтиб, бу мудҳиш томошага бора олмаслигини бил-

дирган ва қайноғасидан узр сўраган эди. Айтишларича, ўша даҳшатли жанг шартларига биноан, фил билан бўлган жангда ўлимга маҳкум этилган маҳбус филдан ғолиб чиқиб, ўз жонини асраб қолган эди.

Табиатан жасур ва ғайрат-шижоатли аёл бўлишига қарамай, Аржумандбону ҳайвонот оламига нисбатан жуда меҳр-шафқатли ва раҳмдил аёл бўлган. Хизматкори Саттинисо билан бўлган суҳбатларнинг бирида у шундай деган эди: *«Мен бир пайтлар шикорда она кийикни мўлжалга олиб, отиб йиқитган эдим. Унинг олдига етиб боргач, жон талвасасида ётган юзига тикилиб туриб ички кечинмаларини уққандай бўлдим: у уясида қолдириб келган ёш болаларининг ташвишида кўзёши тўкаётган эди. Шу-шу бўлдию, ўзимни йиртқич ҳайвондан ҳимоя қилиш зарурати бўлмаса, тирик махлуқотни ўлдиргим келмайди».*

Унга отаси бир турк савдогаридан сотиб олиб совға қилган Ванна исмли мушуги ва Бахти исмли фили бор эди. Малика барча юриш ва сафарларида уларни ҳам ўзи билан бирга олиб юрар эди.

Унинг эрига бўлган садоқати чексиз эди. Ҳарбий юришлардан бирига жўнашдан олдин шаҳзода Хуррам Аржумандбонудан бу сафарги жанг хавfli эканини айтиб, унинг хавфсизроқ қасрлардан бирида қолишини сўраганда, «Мен сизнинг қаерда ва қай аҳволда эканингизни билолмасам, менга шоҳона ҳаётнинг нима кераги бор? Бундан менинг ҳаловат топишимга ишонасизми? Танграм асрасину, бордию зиндонга тушсангиз, мен ҳам сиз билан бирга бўламан. Менинг тақдирим яхшими, ёмонми фақат сиз билан. Сиздан ажралмайман», деб жавоб берган эди. У канизаги Саттинисога ҳам кўпинча «Хуррамсиз ҳаёт мен учун ҳаёт эмас», деб такрорлар эди.

1614 йилда Ажмор ва Ражастонга, 1617—1618 йилларда Деккон ўлкасига, 1620 йилда Кашмир воҳасига қилинган сафарда у эрига ҳамроҳлик ва ҳамдардлик қилган. Қувғинликнинг оғир кунларида чангалзор ўрмонларда ва ғорларда кўпол этик кийиб юришга рози бўлган, дарёлардан кечиб ўтишда ҳаётини кўп марта таҳлика остида қолдирган ва ўзининг қатъий иродали аёл эканини намоиш қилган.

Ана шундай оғир кунларнинг бирида Орисса вилоятидаги дарёни кечиб ўтишда кучли тўфон кўтарилиб, солдан ўтаётган филнинг оёғи тойилиб кетиши натижасида фил устидан учиб, шиддат билан оқаётган дарёга кулаб тушган ва сувга ғарқ бўлишига бир баҳя қолган эди. Саттинисонинг

абжирлик билан қилган ҳаракати туфайлигина зўрға омон қолган. Ҳанда бир оёғининг сон суяги қаттиқ лат еб, анча-гача ўзига келолмай юрган эди.

1623—1627 йилларда Жаҳонгир ва Шоҳ Жаҳон ўртасига Нур Жаҳоннинг найранглари туфайли совуқчилик тушиб қолганда, Аржумандбонунинг оқилона маслаҳатлари билан ота-бола ўртасидаги муносабат юмшаган, исёнкор ўғилнинг отасидан узр сўрашига эришилган эди. 1628 йилда Шоҳ Жаҳон тахтни эгаллагач, бир неча йиллаб ўзининг саргардонлик йилларида эрининг қувонч ва ташвишларига шерик бўлиб, унга ҳамдардлик қилгани ва садоқати учун миннатдорчилик белгиси сифатида Шоҳ Жаҳон Аржумандбонуга «Мумтоз Маҳал» (Саройда тенги йўк) деган унвон берди ва кейинги ҳаётида у ана шу ном билан атала бошлади. Ҳанда Саттинисо Фотеҳпур Секридаги башоратчи авлиё чолнинг «Сен бошқа ном билан машҳур бўласан», деган сўзини эслатганда, Аржумандбону кулиб, «*Хўп, ўша авлиё башоратининг бир қисми рўёбга чиқди, энди машҳур бўлишим учун нима қилишим керак?*», деган эди...

Шоҳ фармонида биноан унга йилига бир миллион рупий маош тайинланган эди. Бу маблағни у асосан канизаги Саттинисо топиб келган етим-есир ва бева-бечораларга ҳам моддий, ҳам маънавий ёрдам бериш учун сарфлар эди. У жуда раҳмдил аёл бўлганидан саройга — подшоҳ хузурига келганларнинг жазирама иссиқдан ва кучли ёғётган ёмғирдан ҳимоялаш учун Девони ом олдидаги майдон усти том билан ёпилиб, пана жой қилинди. Унинг таклифига биноан мамлакат ҳаётида сезиларли ислоҳотлар ўтказилди: Махсус «мухтасиб»лар назорати орқали мамлакатда гиёҳванд моддалар ва май тайёрлаш, уларни истеъмол қилиш ва сотиш тақиқланди, ҳиндлардаги «сатии» одати ёш болали аёллар учун бекор қилинди. Бу удумга кўра эри вафот этган аёллар эрининг жасади ёқилаётган оловга сакраб ўзларини ўтда ёқишлари лозим эди. Камбағал ва бева-бечораларга кўплаб моддий ёрдам уюштирилди.

У ўта художўй мусулмон бўлганидан бошқа динларга нисбатан совуқроқ муомалада бўлар, ҳиндларнинг мусулмончилиқни қабул қилишларини олқишлар, иезуитлар бутхоналарининг таъмирланиши ва янгитдан қурилишига унчалик раъй бермас, бу динларнинг якка тартибда уйларда эътиқод қилинишини талаб қилар эди. Унинг саъй-ҳаракати билан Маккаи мукаррамадаги азиз-авлиёларга ҳам кўплаб хайр-эҳсон юбориб турилар эди. Саройдаги шоирлар, санъ-

аткорлар ва таржимонлар ҳам унинг ғамхўрлигидан баҳраманд бўлар эдилар. Подшоҳ давлат аҳамиятига молик ишларни фақат унга ишонар ва ҳарбий юришларга кетганда давлат ишларининг боришини Мумтоз Маҳал ўзи назорат қиларди. Маликанинг саъй-ҳаракатлари билан саройда гийбат ва ифвогарликларга чек қўйилган. Ҳар бир ходимнинг аниқ вазифаси бўлиб, уларнинг ижроси Мумтоз Маҳал назоратида турар эди.

Шоҳ Жаҳон ҳукмронлигининг учинчи йили — 1631 йилда оғир мусибат рўй берди. Деккон ўлкасидаги маратхалар яна бош кўтариб, подшоҳ салтанатига бўйсунушдан бўйин товлаётгани ҳақида хабар келди. Бу исённи бостириш учун Шоҳ Жаҳон бошлиқ қўшин Бурҳонпурга келди. Ўшанда ёши қирққа яқинлашиб қолган Мумтоз Маҳал ўн тўртинчи фарзанди бўлмиш Гавҳароро Бегимга ҳомиладор эди. Ориссдаги дарёдан ўтишдаги ҳалокатдан кейин малика ҳали тўлалигича соғайиб ўзига келиб улгурмаганди. Шунга қарамай, у соқчи фаришта сингари эрининг ортидан қолмай бу ерга келади. Маликанинг ой-куни етиб, доя аёллардан бири унинг қиз туққанидан хабар берди. Бироқ у, маликанинг жуда кўп қон йўқотганидан хавотирга тушиб, Шоҳ Жаҳонни чақиртириш зарурлигини тайинлайди. Малика: *«Хуррамни чақиртир, мен ўялман, ўлимим олдидан уни кўрмоқчиман»*, — деган экан... Шундан сўнг, *«Мумтоз қиз туғди, бироқ у ҳаёт билан видолашяпти, тезда етиб келинг»*, деган мазмундаги хат билан подшоҳга чопар жўнатилди.

Шоҳ Жаҳон етиб келгач, улар анчагина хонада ёлғиз қолдилар. Ниҳоят, Саттинисо хона эшигини аста очиб ичкарига мўралаганда Мумтознинг оппоқ жонсиз қўлларини тутганча Шоҳ Жаҳон ерда беҳуш ётарди. Мумтоз Маҳал бу ёруғ оламдан кўз юмган эди.

«Эй парвардигор, инсон чидаб бўлмайдиган бу мусибатга бардош бериш учун менга ўзинг мадад бергин». Анча вақт ўтгач ўзига келган подшоҳнинг биринчи бор айтган сўзлари ана шу бўлди. Кейинчалик айнан ана шу сўзлар маликанинг қабр тошига ҳам ўйиб ёздирилди.

Мумтоз Маҳалнинг жасади Аграга келтирилиб, сўлим бир боғ ичига дафн этилди. Суюкли маликасининг вафотидан изтиробга тушган Шоҳ Жаҳон саккиз кунгача бир ҳужрага қамалиб олиб туз тотмади. Унинг бу аҳволини кўриб барча изтиробга тушар, лекин унинг олдига киришга ҳеч ким ботина олмас эди. Унинг соч-соқоли ғамдан оппоқ

оқариб кетган эди. Шундан сўнг қизи Жаҳоноро хузурига кириб, уни овқат ейишга, сув ичишга кўндирди.

Оқила бу қиз отасини бу аҳволдан қутқариш ва кўнглини кўтариш учун унинг бошқа хотинлари ва канизақлари подшоҳнинг атрофида парвона бўлиб, кўнглини олишга, шу йўл билан уни яна аввалги ҳаёт тарзига қайтаришга ундар эди. Бироқ, ўша давр тарихчиларининг гувоҳлик беришича, Шоҳ Жаҳоннинг бошқа хотинларига бўлган муносабати унинг Мумтоз Маҳалга бўлган муҳаббатининг мингдан бир қисмича ҳам эмасди. Бир неча кунлик саъй-ҳаракатлардан кейингина подшоҳ бир оз ўзига келиб, вазирларни ва сарой аъёнларини қабул қила бошлади.

Махсус фармон чиқарилиб, саройда икки йилгача мотам эълон қилинди. Кўнгил очар маросимлари, мусиқа ва ашула айтиш, мушк-анбарлар сепиш, серҳашам либослар кийиш, қимматбаҳо тақинчоқлар тақиб ясениш тақиқланди.

Шоҳ Жаҳоннинг кейинги йигирма йиллик умри сеvimли маликаси Мумтоз Маҳалнинг соф муҳаббати ва садоқати рамзи сифатида унинг хотирасига бағишлаб қурилажак ноёб мўъжиза — Тож Маҳал мақбарасини бунёд этишга бахш этилди. Дунёнинг барча бурчақларидан манаман деган машхур усталар, хунармандлар ва меъморлар келтирилди. Ушбу буюк обидани барпо этишда йигирма мингдан ортиқ одам меҳнат қилди ва энг ноёб қурилиш моллари ишлатилди.

Мақбаранинг атрофи ям-яшил боғ билан ўралган бўлиб, унинг асосий биноси боғ сатҳидан 6—7 метр баландликка кўтарилган, бино саҳни 14 квадрат метр майдонни эгаллайди. Гумбазининг ер сатҳидан баландлиги эса 60 метрга етади. Мақбаранинг тўрт бурчагидан қад кўтарган миноралар баландлиги 50 метрдан ортиқроқ. Бинонинг олд томонидаги оқ мрамор деворга қора мрамордан тайёрланган тахтачага Қуръони карим оятларидан калималар жимжимадор қилиб ўйиб ёзилган. Бинонинг ички қисми ҳам ўта маҳорат ва нозик дид ила сержило қилиб ишланганлиги билан кишини лол қолдиради. Ҳинд тарихчиси Л. П. Шарманинг таъбири билан айтганда, Тож Маҳал ўзининг улугворлиги ва жилоси билан «*Нафақат бобурийлар меъморчилигининг, балки бутун жаҳон меъморчилигининг бетакрор намунаси*дир». Бу улкан обидани бунёд этишда бош-қош бўлган бош меъмор Устод Исо исмли уста бўлиб, атроф боғни эса Ранмал исмли ҳинд боғбони режалаштирган.

Бу обида гўзалгина эмас, балки муқаддас ҳамдир. Унда вафодор ёрнинг соф севгиси ва садоқати қуйланади. Саттинисонинг таъбири билан айтганда, бу муҳташам ёдгорликка тикилиб туриб Аржумандбонунинг куёвга чиқиш олдидан унинг келажак тақдирини башорат қилиб берган Фотехпур Секридаги авлиё чолнинг, «*Сен бошқа исм билан машхур бўласан*», деган сўзлари ижобат бўлгандай туюлади кишига. Ушанда, эҳтимол, авлиё чол қандайдир андиша билан: «*Бироқ сен машхур бўлиш учун бу дунё билан видолашувинг керак бўлади. Сенинг шон-шухратингга эринг ҳам шерик бўлади. Сизларнинг севгингиз ва ўлимингиз дунёга буюк бир ёдгорлик обидаси ҳадя этади. Бунга нима дейсан? Шунга тайёрмисан?*» демоқчи бўлгандир. Агар ўшанда авлиё Аржуманддан бу саволни сўраганда, у ҳеч иккиланмай, «*Мен бу шартни қабул қилишга тайёрман*», деб жавоб берган бўлар эди.

ЖАҲОНОРО БЕГИМ

Жаҳоноро Бегим Шох Жаҳоннинг Мумтоз Маҳалдан туғилган фарзандларининг иккинчиси бўлиб, унинг биринчи тўнғич фарзанди Чаманий исмли қиз эди. Жаҳоноро Бегим 1614 йилда Ажмор вилоятига қилинган навбатдаги сафарлардан бирида туғилган. Чақалоқлигиданоқ унинг тарбияси билан онаси Аржумандбонунинг ўзи шуғулланган ва қизининг ҳар томонлама чуқур билим олиши учун барча шароит яратиб берилган эди. У тўққиз ёшга тўлгандаёқ балоғат ёшида бўлиб, атрофида бўлаётган воқеа-ҳодисаларни мустақил таҳлил қилиб, улардан мантиқий хулосалар чиқара олар эди. Шунинг учун бўлса керак, отаси шаҳзода Хуррам ва бобоси Жаҳонгиршоҳ ўртасида бўлиб ўтган можаро ва низоларга етук инсон назари билан қарар ва бу ишларда кимнинг қўли борлигини, ким ҳақу ким ноҳақ эканини яхши фаҳмлар эди. Отасига чексиз эътиқод назари билан қарар, унинг барча муваффақиятларидан қувонар, омадсизликларидан эса изтироб чекар эди. Балоғат ёшига етгунча отаси унга ўғиллари қаторида муомала қилар эди. Уларга ов саргузаштларидан, ёввойи ҳайвонларнинг феъл-атворидан, ҳарбий юришларда рўй берган қизиқ воқеалардан ҳикоялар сўйлаб берар эди.

Онаси Аржумандбону унга илоҳиёт илмидан, энагаси Саттинисо эса мусиқа илмидан сабоқ берар эди. Шунингдек, Жаҳоноро камонбозлик ва чавандозликда яхши натижаларга эришар эди. Табиатан серғайрат ва жасур қиз бўлиб, бўшанг йигитларни ёқтирмас эди. Юмшоқ табиат кичик

амакиси шаҳзода Парвез ҳақида сўз кетгудай бўлса, «Анави лапашанг Парвез амаки», деб гапирар эди. Шижоатли ва шаддодлигига қараганда, катта аммаси Нур Жаҳонга хос фармонбардорлик хислатлари кўзга ташланиб турар эди. У ўн икки ёшга етганда саройда бўлаётган воқеаларни, аркони давлат ва шаҳзодалар ўртасидаги кўзга кўринмас низолар ва рақобатни фаҳмлаб олиш қобилиятига эга бўлиб қолган эди. Бу можароларда отасининг тўғри йўл тутаётганига ва албатта ҳақ бўлиб чиқишига ишонч кўзи билан қарар, бунга ҳеч шубҳа қилмас эди. Шунинг учун ҳам отасига жуда садоқатли ва меҳри баланд эди. Отаси шаҳзода Хуррам подшоҳ бобоси Жаҳонгиршоҳнинг адолатсизлигига қарши исён кўтарганда, иккинчи бобоси (онасининг отаси) бош вазир Асафхон Кашмир саёҳатига олиб бориш баҳонаси билан шаҳзода Хуррамнинг болаларини гаровга олиб кетиш мақсадида келганда, Жаҳоноро бобосининг ёмон ниятда келганини дарров фаҳмлаб отасисиз ҳеч қаяққа бормаслигини шартта айтган ва бобосининг совғаларига қайрилиб ҳам қарамаган эди.

Жаҳоноро ёшлигиданоқ онасининг содиқ ёрдамчиси бўлган эди. Укалари Доро Шукуҳ, Шоҳ Шужо, Аврангзеб ва Мурод Бахшларга кўп ғамхўрлик қилар, айниқса, Аврангзебга нисбатан алоҳида меҳр кўзи билан қарар эди.

Отаси Шоҳ Жаҳон тахтга чиққанда Жаҳоноро ўн тўрт ёшда эди. Отасининг фармонига биноан онаси Мумтоз Маҳалга йилига бир миллион, Жаҳонорога эса олтин юз минг рупий миқдорда маош тайинланган бўлиб, отаси севимли қизини дуру жавоҳирларга кўмиб ташлаган эди. Онасининг вафотидан кейин эса отасининг барча бойликлари Жаҳоноронинг ихтиёрига берилган эди. Подшоҳ отаси ҳарбий юришларга кетганда у онаси Мумтоз Маҳал Бегим билан биргаликда салтанатдаги ишларнинг боришини назорат қилар, саройга келган меҳмонлар ва расмий вакилларнинг аёлларини кутиб олар, уларнинг кўнгил очишлари учун турли тадбирлар белгилар эди. Уларни рисоладагидек совға-саломлар билан сийлаб кузатиб қўйиш вазифаси ҳам унинг зиммасида эди. Бу ишларни ҳал этишда у ўзининг ниҳоятда тадбиркор ва удабуронлигини намоён қилар эди.

Онаси вафот этганда Жаҳоноро ўн етти ёшда эди. Ўшанда қаттиқ изтиробга тушган подшоҳ отаси саккиз кунгача туз тотмай, ҳузурига ҳам ҳеч кимни йўлатмай аза тутган эди. Бошига оғир мусибат тушган отасининг ҳузурига Жаҳоноро биринчи бўлиб киради ва уни юпатиб, кўнглига таскин бергач, бирон нарса тамадди қилишга кўндиради.

Бундан буён Жаҳоноро салтанат ишларини бошқаришда отасининг яқин ҳамроҳи ва ишончли маслаҳаттўйига айланиб қолган эди. Унинг маъмурий ишларни ҳал этишдаги адолатли тадбирлари туфайли сарой аёнлари орасида обрў-эътибори ва мавқеи жуда кўтарилиб кетган эди. У мамлакатда ободончилик, меъморчилик ва хайрия ишлари учун маблағларни аямай сарфлар эди. Шу билан бирга ўзи ҳам ижодий иш билан машғул бўлгани ва «Рисолаи Соҳибия» (*Дўстлик ҳақида рисола*) номли асар ёзиб қолдиргани маълум.

Отасининг соғлиғи бир оз ёмонлашиб қолганда шаҳзода укалари ўртасида тахт талашини натижасида чиққан кескин низоларда ҳам Жаҳоноро уларга одилона ҳакамлик қилиш, мамлакатни уларга тенг бўлиб бериш чораларини кўради, лекин қайсар ва такаббур Аврангзеб бу маслаҳатларга кўнишни истамади.

Укаларининг тахт талашини орқасида рўй берган фожиалардан қаттиқ изтиробга тушган Жаҳоноро бу дунё ишларидан ҳафсаласи пир бўлиб, отасининг ҳибсда ўтган кунларида унинг хизматида ва унга таскин бериш билан машғул бўлди. Умрининг қолган қисмини камтарона ҳаёт кечириш билан ўтказиб, 1681 йилда бу бевафо дунё билан видолашди.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Бобурий шаҳзодалар шажараси	4
Заҳриддин Муҳаммад Бобур	6
Бобуршоҳ оиласи	7
Ҳумоюншоҳ	13
Акбаршоҳ	17
Жаҳонгиршоҳ	29
Шоҳ Жаҳон	38
Аврангзеб Оламгир	42
Бобурийлар саройидаги маликалар	48
Хонзода Бегим	50
Гулбадан Бегим	51
Нур Жаҳон Бегим	53
Мумтоз Маҳал Бегим	60
Жаҳоноро Бегим	67

Илмий-тарихий жанр

ҒОҒУРЖОН СОТИМОВ

БОБУРИЙЗОДАЛАР

Тошкент «Маънавият» 2003

Муҳаррир *У. Қўчқор*

Рассом *М. Агьямов*

Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*

Мусахҳиҳ *С. Абдусаматова*

Теришга 02.01.2003 й. да берилди. Босишга 03.02.2003 й. да рухсат этилди. Бичими 84×108/32. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 3,78. Шартли кр-отт. 4,2. Нашр т. 4,08.3000 нусха. Буюртма №К-9699. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 15—03.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент матбаа комбинатида чоп этилди. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй. 2003.